

van landbouw, voedsel en groen

Inhoudsopgave

Auteur(s)	Titel	Pagina
(Inter)nationaal beleid		
Trond Selnes	Andere overheid; het intense verlangen naar vernieuwing	6
Kees de Bont	Bedrijfstoelagen roepen vragen op	8
Thom Achterbosch	Dear Dr. Veerman	12
Siemen van Berkum	Turkse landbouw ziet toekomst in Europa	16
Derek Eaton	Biotechnologie, wilde varianten en 'Lissabon'	18
Hans van Meijl	Europese landbouw zal zich handhaven	20
Volkert Beekman	Samen werken aan de toekomst	24
Frank van Tongeren en Marijke Kuiper	Het wereldhandelssysteem in de toekomst	26
Markt & ketens		
Marieke Meeusen en Jo Wijnands	Voor weinigen geldt: 'Biologisch, eigenlijk heel logisch'	30
Frank Bunte	Marktwerving voor beginners	34
Nico van der Velden	Over Spaanse en Hollandse tomaten	36
Consumenten & voedsel		
Hans Dagevos	Koning Karel en de 7 G's	38
Cees van Bruchem	Gedachten over grijs en groen	42
Karin Zimmermann, Kitty Koelemeier en Sebastien Deneux	Inkomen en veiligheid bepalend voor voedselconsumptie	44
Duurzaamheid		
Gé Backus	Via productontwikkeling naar een sterkere intensieve veehouderij	48
Klaas Jan Kramer, Koen Boone en Gerben Splinter	Duurzaamheidsbericht moet nog rijpen	50
Wim de Hoop	Van vakman naar ondernemer met visie: in gesprek met Bram Prins	54
Jan Willem van der Schans, Francisca Hubeek, Jos Verstegen en Jolanda van den Berg	Transitiemanagement: doorpolderen en/of transformeren?	56

Auteur(s)	Titel	Pagina
Milieu, natuur & landschap		
Karel van Bommel, Aris Gaaff, Greet Overbeek en Teunis van Rheenen	Natuur voor geld, geld voor natuur	60
Marie-José Smits en Hans Leneman	Vlinders op bestelling	64
Floor Brouwer en Teunis van Rheenen	Cross-compliance: brug tussen landbouw-, milieu- en natuurbeleid	66
Raymond Schrijver, Rolf Groeneveld, Paul Berentsen en Tanja de Koeijer	Passen en meten, zeker weten? In de ban van SAN	68
Rurale economie & ruimtegebruik		
Stijn Reinhard	Hoe het platteland verdween uit Nederland	70
Theo Vogelzang	Over gebiedscontracten en blauwe diensten in het Westelijk Veenweidegebied	72
Ida Terluin en Petra Berkhout	Naar één loket voor het Europese platteland	74
Ontwikkelingsvraagstukken		
Andre de Jager en Gerdien Meijerink	Oh heerlijke wereld in 2050	76
Petra Hellegers	Water beprijzen biedt geen oplossing voor watertekorten	78
Bedrijven en sectoren		
Krijn Poppe	Verleden, heden en 'misschien' van het agrarisch bedrijf	80
Olaf Hietbrink en Nico de Groot	Zichtbare toekomst in de glastuinbouw	84
Petra Berkhout	Nieuwe suikerfabriek geopend in Emmeloord	86
Bert Smit	Toekomst voor de Nederlandse akkerbouw	88
Birgit de Vos	Meerval moet langer 'afzwemmen'	92
Cees van Bruchem en Huib Silvis	De trend en de toekomst	96
Bijlagen		
Enkele citaten		100
Auteurs		102

Woord vooraf

Kijk op de toekomst van landbouw,

Om de kwaliteit van leven te kunnen verbeteren, is het van belang mogelijke gebeurtenissen te verkennen, invloed op toekomstige ontwikkelingen te kunnen uitoefenen en een verantwoorde keuze uit de handelingsmogelijkheden te kunnen maken. Kennisinstellingen hebben de taak om onze vermogens op deze terreinen te vergroten.

Wageningen Universiteit en Researchcentrum heeft de ambitie om bij te dragen aan de kwaliteit van leven door onderzoek en onderwijs op het gebied van voeding en gezondheid, agrosystemen, groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen. In de Social Sciences Group zijn veranderings- en innovatieprocessen het centrale object van onderzoek. Hierbinnen luidt de missie van het LEI: “Leidend in maatschappijwetenschappelijke expertise en analyse ter verbetering van de besluitvorming in beleid, bedrijf en markt”.

In deze bundel presenteren LEI-onderzoekers visies op de toekomst van landbouw, voedsel en groen. De publicatie is ontwikkeld naar het voorbeeld van de bundel ‘Kijk op landbouw-, voedsel- en natuurbeleid’, die eind 2003 door de afdeling Maatschappijvraagstukken werd gelanceerd. Deze keer zijn de bijdragen niet alleen afkomstig van deze afdeling, maar ook van de afdelingen Plant en Dier.

De bijdragen bestrijken de uiteenlopende werkvelden van het instituut, zoals beschreven op onze website (www.lei.wur.nl):

- (Inter)nationaal beleid
- Markt & ketens
- Consumenten & voedsel
- Duurzaamheid
- Milieu, natuur & landschap
- Rurale economie & ruimtegebruik
- Ontwikkelingsvraagstukken
- Bedrijven & sectoren

voedsel en groen

De onderzoekers zijn uitgenodigd om via een korte tekst een eigen visie te geven. Behalve de inhoud is ook de vorm van de bijdragen aan de keuze van de auteurs gelaten: een beschouwing, parabel, brief, redactioneel commentaar, column of iets dergelijks. Dit heeft geresulteerd in een bonte verzameling teksten, die onder leiding van Huib Silvis tot stand is gebracht. Waar nog vaak wordt gedacht dat het LEI vooral staat voor cijfers over het primaire agrarische bedrijf, zal de lezer verrast zijn door breedte en aard van de visies.

Voor de realisatie van het project is financiële ondersteuning verkregen van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV), en wel via de DLO-kennisbasis en de programma's 411 (Sociaal-economische vragen) en 373 (Gamma). Daarvoor is veel dank verschuldigd.

Mogelijk leidt deze kennismaking met ons werk tot vragen naar meer informatie. Daarvoor kunnen we verwijzen naar onze website. Ook is het mogelijk rechtstreeks contact op te nemen met de auteurs van de bijdragen (zie bijlage). Wij houden ons graag aanbevolen voor op- of aanmerkingen, zodat wij onze visies waar nodig kunnen toetsen en aanscherpen.

De directeur, Vinus Zachariasse

”Ik ben er klaar voor!
Ik weet alleen niet waar ik klaar voor ben.”

LNV'er over de vernieuwing van de rol van de ambtenaar,
tijdens de Spiegeldebatten november 2003

Trond Selnes

Huidige Andere Overheid

Het intense verlangen naar vernieuwing

Tussen droom en daad

Het programma 'Andere Overheid' is een plan van Balkenende-II om de overheid beter te laten werken. In de komende jaren zal deze 'Andere Overheid' volgens het plan steeds beter zichtbaar en merkbaar zijn. Aan het eind van de kabinetsperiode zit het werk voor Andere Overheid er op. Dan moet het vermogen van de overheid om zich structureel te (blijven) vernieuwen zo sterk ontwikkeld zijn, dat een onomkeerbaar proces in gang is gezet. Maar kan deze grote ambitie wel worden waargemaakt? Zal 'Andere Overheid' überhaupt sporen achterlaten in ambtelijk Nederland? Voor de verguisde overheid is de droom om beter te presteren een intens verlangen naar vernieuwing geworden. Voortdurend komen 'vernieuwende' ideeën en initiatieven op. De meeste verdwijnen spoorloos, of zijn gewoon kansloos, want de achterliggende problematiek is er niet een van vandaag en morgen niet opgelost. Er zal veel moeten gebeuren om vooruit te komen. Dat heeft te maken met ontwikkelingen op en tussen verschillende niveaus: de ambtenaar, het departement, en het bredere krachtenveld van actoren, problemen en situaties.

De ambtenaar: gevangen door een web van gewoontes

Als men het werk van een ambtenaar bekijkt, dan valt op dat hij veel vrijheid heeft. Er wordt veel rondgepraat en afgetast, 'gesocialiseerd' binnen het departement. Daarbij wordt snel ingezoomd op oplossingsrichtingen: waar is draagvlak voor, wat is haalbaar, waar zijn de bazen allergisch voor.

De ambtenaar ontmoet hierbij vooral andere ambtenaren. Er wordt veel gesproken over belangen en rollen, en dan vooral wat men wenst te bereiken en hoe. Traditionele vijanden en vijandbeelden krijgen veel aandacht. Uiteindelijk rolt er een oplossingsrichting uit die verdacht veel op eerdere oplossingsrichtingen lijkt: een nieuwe regeling, wet of richtlijn¹. Binnen dit milieu krijgt de ambtenaar een goede neus voor de windrichting binnen het departement, leert hij hoe te voorkomen dat de baas in moeilijkheden komt en hoe hij verwijtende blikken kan vermijden. Zijn analyse is vooral op deze punten gericht, maar meestal verpakt in een inhoudelijke thematiek die vooral binnen departement en bestuurslaag speelt.

Departement ziet vooral 'wij en zij'

Vanuit het departement wordt de omgeving veelal gezien door een bril van 'wij en zij'. Daarmee wordt het departement veel meer dan de som van alle ambtenaren. Het departement wordt een horizon waarop gemikt wordt, met als leidraad de hiërarchie. Er wordt altijd naar boven gekeken en wie dat vergeet stoot zijn neus. Zo ongeveer omgekeerd aan het leven op straat. Verder leidt de waan van de dag tot een slijtageslag. Het departement is gevuld met directies, afdelingen, projectgroepen, koersgroepen, debatgroepen en meer van dergelijke vormen. Uiteindelijk moet de organisatie 'beleid' maken, en dat is wat er gebeurt. Met veel ambtenaren wordt veel 'beleid' gemaakt, maar met vaak niet meer dan een intern ontwikkelde norm als toetssteen.

Krachtenveld: vooral iets waarin doelen bereikt kunnen worden

Het bredere krachtenveld wordt primair beschouwd als een omgeving waarmee moet worden gecommuniceerd om doelen te bereiken; niet om oplossingen te ontwikkelen. Het is voor de ambtenaar geen makkelijk te betreden domein, zelfs niet voor 'bereidwillige' ambtenaren. Kenmerkend is dat er veel gecommuniceerd wordt over heldere afspraken en afstemming. Dat staat vaak centraal. Tegelijkertijd is men voor het behalen van goede resultaten vaak afhankelijk van inzicht in juist deze afhankelijkheid, en de aanpalende vertrouwensrelaties. Daar draait het meestal niet om. Naar stevige investeringen in de relatie tussen heldere afspraken en vertrouwensrelaties kan dan ook lang worden gezocht.

LNV en Andere Overheid

Bovenstaande patronen zijn diepgewortelde, hardnekkige kenmerken van overheden. Het staat voor een oeroude 'instrumentaliteit' die niet zo maar weggepoetst kan worden, maar waar permanent en scherp tegen moet worden gewaakt. Vooral in een wereld waar het probleemoplossend vermogen in hoge mate bepaald wordt door de manier waarop men met elkaar omgaat. Het zijn kenmerken die loodrecht op de vernieuwingsbehoefte staan. De uitdagingen zijn er wel. Voor LNV gaat het bijvoorbeeld om de transitieopgave richting duurzame landbouw en de vernieuwingen rond Agenda Vitaal Platteland (AVP) en Investeringsregeling Landelijk Gebied (ILG). Bij al deze vernieuwingsopgaven spelen nieuwe verhoudingen tussen de partijen een cruciale rol. Het gaat erom dat het rijk niet 'alles' zelf kan doen. Het gaat om een samenhangend geheel van deelprocessen en deelprojecten, en niet om een vanuit LNV aangestuurd geheel. Problemen en zinvolle oplossingen zullen in dialoog moeten worden verkend. Dit geldt voor de mestproblematiek, de reconstructie, de toekomst intensieve veehouderij, Nationale Landschappen, Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen en allerlei andere onderwerpen. Eenvoudig is het niet. LNV krijgt te maken met ongebruikelijke werk-

vormen en werkprocessen, vaak 'horizontaal' van karakter. Dat valt niet mee. Bovendien moet LNV de dialoog aangaan met mensen die misschien een negatief beeld hebben van de overheid, na jaren onder de 'beleidsdouches' te hebben gestaan, waarbij weinig ervaring met deze dialoog is opgebouwd.

Voorbeeld worden

Bemoedigend is dat LNV zelf over veel kapitaal voor vernieuwing beschikt. Het is weliswaar nogal verspreid en weinig geordend, misschien soms slechts latent aanwezig. Waar het om gaat is dat er geïnvesteerd wordt in 'kapitaalversterking'. Het gaat dan niet om bedragen en percentages, het gaat om het sociale kapitaal en het slechten van de barrières voor de groei van dit kapitaal. Vertrouwen² is daar een wezenlijk onderdeel van, naast verantwoordelijkheden en rolopvattingen, en toegang tot kennis, markten en middelen, financiering, competenties, geloofwaardigheid en reputatie. Dit is voor LNV als organisatie even wennen. Toch dient het krachtenveld rond LNV vertrouwen te hebben in de intentie en de competentie van LNV, wat overigens omgekeerd ook geldt. Een succes met bijvoorbeeld het ILG hangt voor een belangrijk deel af van het sociale kapitaal van LNV. Het Verbeterprogramma LNV van 2004, de Jaarbrief 2005 en het beleidsprogramma Vitaal & Samen spelen hier op in. Men wil van 'zorgen voor' naar 'zorgen dat'. De vraag is in hoeverre cruciale spelers binnen LNV dit oppikken. Wat zullen de lijnorganisaties doen? Zullen de medewerkers sterk genoeg zijn? Wat doet de Bestuursraad? Hoe ver komt LNV? Gaat LNV, in plaats van alleen te zoeken naar goede voorbeelden, zelf een voorbeeld worden? De ambtenaar, vanuit zijn organisatie en met zijn project en missie, verkent steeds meer van de buitenwereld. Want soms moet je wel je droom achterna; vooral als je droom geboren is uit een intens verlangen naar vernieuwing.

¹ Zie ook Den Hollander (1995), in *Sturen op afstand*.

² B. Noteboom, *Vertrouwen*, Academic Service, Schoonhoven, 2002.

NIEUWE BEDRIJFS- TOESLAGEN ROEPEN VEEL VRAGEN OP

KEES DE BONT

DOOR DE VOORTGAANDE HERVORMINGEN VAN HET GEMEENSCHAPPELIJK

LANDBOUWBELEID (GLB) KOMEN DE INKOMENS IN DE LANDBOUW IN EEN ANDER

PERSPECTIEF TE STAAN. EEN BELANGRIJKE VERANDERING IN HET BELEID IS DE INTRODUCTIE

VAN BEDRIJFSTOESLAGEN. DEZE KOMEN IN DE PLAATS VAN DE TRADITIONELE

INKOMENSSTEUN VIA PRIJSGARANTIES EN DE SINDS DE JAREN NEGENTIG INGEVOERDE

PREMIES PER HECTARE EN PER DIER VOOR DELEN VAN DE AKKERBOUW EN DE VEEHOUDERIJ.

ONTKOPPELING, DUS HET WEGHALEN VAN DE RELATIE TUSSEN DE OMVANG VAN DE

PRODUCTIE EN DE ONDERSTEUNING, IS HET PRINCIPE VOOR DE TOEKOMST. HIERBIJ WORDT

VERONDERSTELD DAT AANBOD EN VRAAG DAN BETER OP ELKAAR WORDEN AFGESTEMD.

In het licht van de WTO-onderhandelingen in de nog lopende Doha- of ontwikkelingsronde is ontkoppeling een vereiste om de steun op langere termijn te kunnen continueren. Voor de Europese samenleving, of meer concreet de belastingbetaler en consument, zijn er andere zorgen: milieu, landschap, dierenwelzijn en veiligheid en betrouwbaarheid van het voedsel om er enkele te noemen. De zogenaamde cross compliancevoorwaarden voor de uitbetaling van bedrijfstoelagen zouden dergelijke zorgen moeten wegnemen en de landbouw (meer) duurzaam moeten maken. Of dat ook bewaarheid wordt is alleszins de vraag, maar het geeft wel stof tot overdenking en het is een uitdaging voor de sector om dat waar te maken.

Vanaf 2006 zal minstens de helft van de Nederlandse agrarische bedrijven in het bezit zijn van zo'n toeslagrecht. Alleen de 'pure' tuinbouwbedrijven en de varkens- en pluimveehouders zonder premiewaardige gewassen en dieren zijn er van verstoken. Voor veel van de ongeveer 50.000 agrariërs die wel in het genot van zo'n recht komen is de toeslag cruciaal om boer te blijven in de toekomst. Het gaat immers voor Nederland om een bedrag van in totaal ruim 800 miljoen euro per jaar. Dat betreft dan alle toeslagen die nu al bestaan of waartoe inmiddels is besloten en de voorgestelde toeslagen in het kader van de hervorming van het suikerbeleid. Bij het huidige aantal bedrijven in Nederland komt dit op gemiddeld meer dan 15.000 euro

per bedrijf. Gezien de inkomens in de betreffende landbouwsectoren over de afgelopen jaren is het toeslagrecht al gauw de helft of meer van het inkomen. Voor enkele bedrijfstypen, de vleeskalverhouders en - als de voorgestelde veranderingen in het suikerbeleid doorgaan - ook de Veenkoloniale akkerbouwbedrijven, kan de hoogte van het toeslagrecht het inkomen uit het bedrijf zelfs overtreffen (zie rapport 6.03.15). Het is logisch dat, vergelijkbaar met wat er met de melkquota is gebeurd, de agrariërs de betekenis van dat recht al gauw onderkennen en het volledig wensen te behouden. In de ontwikkeling van het Europese en nationale beleid spelen evenwel andere vragen, bijvoorbeeld:

- **INKOMENSVERDELING:**

nu (nagenoeg) is afgestapt van het globaal werkende markt- en prijsbeleid, kan in beginsel met de toeslagrechten gestuurd worden naar een meer gelijke inkomensverdeling in de landbouw. In de discussies in de EU heeft dat al gespeeld in de voorstellen om hogere compensatiebedragen af te romen; nu is in EU-verband besloten boven een bedrag van 5.000 euro 5% in te houden voor de medefinanciering van het plattelandsbeleid (modulatie);

- **PLATTELANDSONTWIKKELING:**

een deel van het voor bedrijfstoelagen beschikbare Europese geld kan al voor uiteenlopende doelen worden besteed,

bijvoorbeeld voor aanpassingen op landbouwbedrijven, voor milieu-maatregelen, voor verbetering van de infrastructuur in een gebied, voor onderhoud en beheer van natuur- en landschap. Per lidstaat en regio kunnen prioriteiten worden gesteld, welke kunnen leiden tot verdere verschuiving in de besteding van 'toeslagmiddelen';

- **KWETSBARE GEBIEDEN:**

voor kwetsbare gebieden zijn in het huidige GLB al mogelijkheden voor specifieke toeslagen (zg. bergboerenrichtlijn). In een geliberaliseerde markt moeten deze toeslagen wellicht worden verhoogd om het voortbestaan van landbouwbedrijven in die gebieden, in Nederland bijvoorbeeld de veenweiden, veilig te stellen;

- **INNOVATIE EN ONTWIKKELING:**

zijn de toeslagrechten stimulerend of remmend voor de gewenste vernieuwing in de landbouw? Als de toeslagen in hoofdzaak door de zittende boeren worden geïncasseerd om zonder investeringen te plegen op het (verouderende) bedrijf te blijven heeft dat op termijn een negatief economisch effect; het platteland wordt op de duur een museum. Maar het geld kan ook worden benut om een andere koers in te slaan, met nieuwe, betere agrarische producten of met niet-agrarische verbreding. Is het dus mogelijk om aan (een deel van) de toeslagen een investeringsverplichting te

verbinden of wordt om deze reden eerder besloten gelden over te hevelen naar het plattelandsbeleid?

- **ADMINISTRATIEVE EENVOUD:**

de toeslagrechten in 2006 komen voor elke ondernemer uit op een individueel, dus verschillend bedrag per hectare. Door transacties van de rechten, al dan niet met grond, vergt dat waarschijnlijk ook in de toekomst veel administratieve verplichtingen en controles. Met vaste toeslagbedragen per hectare per gebied (regionalisatie),

waartoe enkele andere EU-landen overgaan, is daarin verlichting te brengen. Dit voordeel moet afgewogen worden tegen de gevolgen voor de inkomens en de doelstellingen met de toeslagrechten, die zoals hiervoor is geschetst nogal divers kunnen zijn.

Dergelijke vraagpunten raken de gewenste ontwikkeling van de landbouw en het platteland in Nederland en de EU. Voor Nederland heeft Minister Veerman aangegeven komend jaar (2005) zijn ideeën over de toekomst van de landbouw verder uit te werken in een visie. Eerder heeft de Minister al het 'drielagenmodel' gepresenteerd, waarin landbouwbedrijven ingedeeld worden naar

1. bedrijven die het in de vrije markt kunnen redden,
2. bedrijven in bepaalde kwetsbare gebieden, met handicaps voor de bedrijfsvoering en
3. bedrijven die met groene diensten e.d., dus met verbrede landbouw, kunnen functioneren.

Met het stelsel van ontkoppelde toeslagen kan hieraan in beginsel verdere uitwerking worden gegeven.

Een voorwaarde hierbij is wel dat de toeslagrechten langere tijd blijven bestaan. Het voortbestaan van de rechten is gebaat bij een toepassing die legitiem en verdedigbaar is ten opzichte van de samenleving; het gaat immers om grote bedragen, ook per bedrijf. Hierbij zal het in de toekomst steeds moeilijker worden de toeslagen enkel te beschouwen als compensatie voor de lagere prijzen voor een aantal producten: nadrukkelijk zal worden gevraagd naar de prestaties van de landbouw voor de samenleving.

'Life is brutal and full of zasadzkas', Pools gezegde ^a J

European Union Presidency on Agriculture

Dr C. P. Veerman

Bezuidenhoutseweg 73

The Hague

The Netherlands

An Eastern new member state, November 2, 2004

Dear Dr. Veerman,

Thom Achterbosch

Life is brutal and full of zasadzkas. Although I have not been born yet — this I already learned from the farmer with whom I live. So many times I have overheard the farmer shouting these words while he milked the cow-friends of my mother's. He says one moment you think you can decide where you are going and the other moment decisions are being made for you. You know the feeling.

Life is brutal and also short. Fortunately short, perhaps. I want to write to you on behalf of all unborn calves in the new member states because we are worried about our declining career opportunities in the EU. You know the feeling. I feel so bonded with you because we are in equal positions. We should help each other, dear dr. V., to make our European ambitions come true. For I will explain below how us calves from the East can support your efforts to give substance to the V of Voedselkwaliteit at your Ministry in Holland. What matters is that this will bring you straight into the next European Commission in 2010 — pity. I most likely will not live to see it. My future will most likely last for 180 days. We know you want to protect the integrity of meat

for European consumers so they know what they eat and do not get ill after enjoying me (at). Of course you are proud of the veal producers in your country because for 95% of the meat the traceability is organised from farm to fork and stringent quality control results them an excellent reputation. OK, so they take some (fully coupled) support but hey — in places like Rome and as far as Dubai people really like it.

We calves from the East want to join that winning team! I hear we get **** treatment in climate-controlled Dutch stables, and promotion after 6 months. Never mind the testing drive to Holland when we are just two weeks old. Never mind that we never walk outside because of the bugs. Us calves arrive in batches from the East (most from Poland but some from the Czech Republic, Slovakia or Hungary). As a group we stick together and wave through web cam at our sisters at home eating grass from the cold grounds to produce milk. But why can we not have a decent ruminants' meal instead of your high-tech synthetic milk? I hear that so many calves in Dutch stables suffer from diarrhoea all the time — is that because they are home sick? Zasadzkas! Many Dutch meat producers really favour us calves from the East. I will tell you why.

One reason is that we used to be cheap compared to our fellow calves in Germany and Belgium. But since the EU-25 has materialised, this no longer is the case; because calve trade is so very mobile, any (unaccountable) price differences over EU member states melted within weeks after May 1, 2004.

The second, more important reason is that we are considered low-risk animals. (a) Conditions in the East are pretty harsh so the ones that make it for export are "robust" calves; unlike those sissies from the West, few of us perish during transport or stable stay. That is good for business. (b) The Eastern new member states are much less a reservoir for a highly infectious animal disease such as foot and mouth

disease (FMD) compared to Germany, Belgium, the UK or the Netherlands. Poland, for instance, has not reported a single FMD outbreak for the last three decades. This has much to do with the wide spread and the small scale of cattle stock in the East. In fact, most of the 10 million head of cattle that you will find in the eastern member states (10% of the EU-25 stock) is involved in dairy farming at small scale. Except in some regions in the Czech Republic and Hungary specialised cattle farming for beef is rare. In addition, there is little mixture of flows of animal feed, meat products and by-products, and little mingling of flows of internationally traded goods.

All these elements contribute to a system of much lower risk than in Western Europe that an animal disease epidemic will infect large proportions of the herd. Consequently, if there is proper monitoring in our home countries the chances of transfer of such an animal disease to Holland through cattle imports is also pretty low. This, dear dr. V., is how us eastern calves can contribute to the integrity of meat production in your country, and to safe consumption in Europe and beyond.

How unfortunate — for us as well as yourself then — it is to see you making this quite difficult for live animal transport over the longer distance. First of all, it appears that you are still lobbying for a reduction of transport time and distance. Boy, were my brothers and sisters worried when the most reasonable compromise drafted by the Irish presidency got killed. Our concern is that in time the suggestion from European Parliament to bring transport over 9 hours to a halt will return to the table. It would end our Dutch career because we are about 16 to 22 hours away from your country. Think about the implications for your producers; under a 9-hour limit they are stuck with those sissies from within the Berlin-Paris-London triangle.

Second, several of your policies for preventing the spread of animal disease work against cattle imports from the East into the West. You will not support that the

cleaning of cattle trucks in our home countries comes under EU-based legal rule, which makes it harder for transporters to guarantee low risk of importing diseases. You will not allow that an imported batch of calves is taken to the farm because of a 21-day quarantine period under the public eye — a precaution that could just as well take place at the farm.

Think of how we, your robust four-legged friends from the east, can give substance to the V of Voedselkwaliteit. Think of how providing us with stable opportunities for a career in Dutch agriculture will serve food integrity and food safety in the enlarged Union. Who knows what this might do to improve your chances to become the first European Commissioner for Agriculture and Food Quality.

With the highest regards,
On behalf of my brothers and sisters in the East,

NUKA&J

a) Deze uitdrukking is deel van de culturele bijdrage van Polen aan de uitgebreide Europese Unie. Zasadskas kunnen omschreven worden als valkuilen.

b) Dit Poolse kalf was een van de informatiebronnen voor een studie naar de stroom levende dieren die in Nederland worden ingevoerd en de toekomstige risico's van de insleep van dierziekten.

De invoerstroom bestaat voornamelijk uit nuka's (nuchtere kalveren) afkomstig uit Duitsland, maar Polen is sterk in opkomst als herkomstland. De studie is uitgevoerd in samenwerking met D. Döpfer van de groep kwantitatieve veterinaire epidemiologie van ASG-Lelystad, in opdracht van de directie Voedselkwaliteit en Diergezondheid van het Ministerie van LNV. Meer informatie bij Thom Achterbosch, projectleider, e-mail: thom.achterbosch@wur.nl, telefoon (070) 33 58 194.

Turkse landbouw toekomst in Ziet Europa

Het Turkse lidmaatschap van de EU zou een cruciale stap vooruit zijn in de betrekkingen tussen de moslimwereld en het westen, omdat Turkije tot beide werelden behoort."

George W. Bush

DOOR ONZE REDACTEUR
SIEMEN VAN BEEKUM *

ANKARA - JUNI 2015

De toetreding van Turkije tot de Europese Unie is vorige maand uitbundig gevierd. Met de hen zo kenmerkende Mediterrane passie vierden de Turken feest als ware het Turkse voetbalelftal wereldkampioen geworden. De feeststemming is begrijpelijk na de zo moeizaam verlopen onderhandelingen in de afgelopen maanden. Op de achtergrond speelde hierbij vooral de interne verdeeldheid binnen de EU-28 een rol. Zoals al jarenlang het geval was stonden voor- en tegenstanders van de toetreding scherp tegenover elkaar; waarbij door tegenstanders de religieuze verschillen tussen het islamitische Turkije en het overwegend christelijk Europa zwaar werden benadrukt. Het is vooral aan de bezielen leiding van de (katholieke) Poolse voorzitter van de Europese Commissie, Wladislaw Falkowski, te danken geweest dat de onderhandelingen vorig jaar tijdens de Europese top in Zagreb met succes werden afgerond. Eindelijk is Turkije opgenomen in de Europese familie.

LANDBOUWDOSSIER

Een van de grote struikelblokken in de laatste fase van de onderhandelingen was het landbouwdossier. Bij de start van de onderhandelingen – nu bijna tien jaar geleden – had niemand dit verwacht. Turkije had immers toen al een systeem van directe inkomensvoelagen. Dat systeem had veel overeenkomsten met de bedrijfsvoelagen die in de EU in 2004-2006 werden geïntroduceerd. Geleidelijk heeft Turkije het systeem qua criteria en hoogte volledig aangepast aan dat in de EU. Een probleem ontstond echter toen in de loop van 2013 de Turkse munt, de Lira, gestaag in waarde toenam ten opzichte van de Euro. Deze opwaardering van de munt hing samen met de sterke opleving van de Turkse economie in dat jaar die zich vervolgens heeft doorgezet, vooral door een sterke toevloed van buitenlandse investeringen. De waardeverhoging van de Turkse Lira ten opzichte van de Euro betekende dat de toeslag die de Turkse boer kreeg in Lira, in Euro uitgedrukt steeds minder werd. Bij toetreding zou de Turkse boer een (reeds vastgesteld) bedrag uit Brussel in Euro ontvangen die, omgerekend in Lira, veel lager zou uitvallen dan voorheen.

KOERSCOMPENSATIE

De Turkse minister van Landbouw, Errol Dogan, heeft zich ingespannen om een compensatie te krijgen voor agrariërs die er door de verlaging van de toeslagen sterk in inkomen op achteruit zouden gaan. Hoewel hij niet helemaal zijn zin heeft gekregen, kan de Minister leven met het compromis: boeren ontvangen een compensatie – de zogenaamde 'koerscompensatie' – die in drie jaar wordt afgebouwd. Daar staan extra middelen van de EU tegenover ter versterking van de structuur in de sector. Turkije ontvangt voor structuurverbetering van zijn landbouw en versterking van de plattelandseconomie de komende jaren naar schatting zo'n 15 miljard euro per jaar uit de Brusselse kas.

HYGIËNE EN KWALITEIT

Minister Dogan is optimistisch gestemd over de mogelijkheden die de aansluiting bij Europa biedt: 'Turkije heeft een sterke agrarische sector. Wij hebben een lange traditie in de export van groenten en fruit naar de Europese markt. Deze positie gaan we verder uitbouwen.' In de dierlijke sectoren voorziet hij meer problemen. 'Wij zijn er nog te weinig in geslaagd om de professionaliteit in de dierlijke productie te vergroten. Te weinig

boeren kunnen voldoen aan de basiseisen op het gebied van hygiëne en kwaliteit. Dit komt doordat de productie van melk en vlees in grote delen van ons land nog steeds vooral gericht is op de eigen voedselvoorziening en nauwelijks op de markt.'

DIERZIEKTEN

De grootste zorg voor de Minister – en ook voor de EU – is de diergezondheidsstatus van het land. Ondanks grote investeringen in de afgelopen tien jaar op dit terrein komen in Turkije nog veel dierziekten voor (waaronder Mond- en Klauwzeer) die in de rest van de EU onder controle zijn. De Minister heeft begrip voor de – tijdelijke – strenge invoercontroles op dierlijke producten door de EU. 'Turkije gaat zijn best doen om ook op dit terrein de EU-normen te halen. We hebben de EU op agrarisch gebied veel te bieden en willen alle mogelijkheden van de grote Europese markt benutten. Europa biedt een nieuwe toekomst voor onze sector.'

* De auteur maakte deel uit van de WUR-projectgroep onder leiding van Arie Oskam en Alison Burrell, die eind 2004 - in opdracht van LNV - een rapport heeft gepresenteerd over de gevolgen van de Turkse toetreding.

"Technology is dominated by two types of people: those who understand what they do not manage, and those who manage what they do not understand."

Putt's Law

Biotechnologie, wilde verwanten en 'Lissabon'

Derek Eaton

Wie durft te voorspellen wat de toekomstige situatie van de plantenbiotechnologie zal zijn? De ontwikkelingen gaan snel, vooral in het buitenland. In Europa blijft er onzekerheid of weinig belangstelling bij veel consumenten. Is de hele discussie over de acceptatie van genetisch gemodificeerde (gg-)gewassen over 10-15 jaar voorbij? Misschien niet, maar waarschijnlijk is de tegenstand dan wel kleiner geworden. Op lange termijn is namelijk een aantal ontwikkelingen aan de orde ten aanzien van regelgeving, aard van de genetische modificatie en het intellectueel eigendom. Tenslotte rijst de vraag of Europa de verdere technologische ontwikkeling aan andere landen overlaat.

Strengere kaders

Wat de regelgeving betreft, heeft de toekomst nog strengere kaders voor de agro-sector in petto. Europa heeft al een nieuwe standaard gesteld met zijn regelgeving ten aanzien van etikettering en tracerbaarheid. En nu komen er afspraken op nationaal niveau over de coëxistentie van genetisch gemodificeerde (gg-), gangbare en biologische gewassen, zoals door de Coëxistentie Commissie recentelijk is

voorgesteld. Deze afspraken houden onder andere in dat telers de teelt van gg-gewassen met elkaar afstemmen en specifieke regels naleven, bijvoorbeeld over de afstand tussen akkers met verschillende typen gewassen. Dit is het meest recente initiatief om de keuzes en het gedrag van boeren te beperken en te controleren namens bredere belangen in de maatschappij. De boer van de toekomst heeft waarschijnlijk te maken met nog meer eisen waaraan moet worden voldaan. In het uiterste geval wordt misschien elke beslissing die een boer neemt over welk zaad er wordt gezaaid, besproken in lokaal overleg en ook met de afnemer, naast andere aspecten van de bedrijfsvoering die ook met allerlei instanties moeten worden besproken.

Aard van de modificatie

Strengere en ingrijpende regelgeving is een kenmerk van de toepassing van plantenbiotechnologie in de landbouw. Doordat gg-gewassen aan veel meer eisen moeten voldoen dan conventionele veredelde rassen, zijn er indicaties dat veredelaars hun strategieën aanpassen. Hierbij kunnen twee tendensen worden opgemerkt. De eerste betreft genetische modificatie zonder inbreng van soortvreemd

genetisch materiaal; dit terwijl de meest geteelde gg-gewassen zijn verkregen met inbreng van erfelijk materiaal van heel andere soorten. Dit karakter van de huidige gg-gewassen lijkt een van de struikelblokken voor acceptatie te zijn. De huidige regelgeving maakt geen verschil tussen genetisch gemodificeerde planten met of zonder soortvreemd materiaal, maar over tien jaar is dat misschien anders. De tweede tendens is het gebruik van nieuwe technieken en apparatuur door de biotechnologie om het veredelingsproces te versnellen, zonder dat er genetisch wordt gemodificeerd. De tegenwoordig vaak gehanteerde techniek is 'marker-assisted breeding' waardoor een veredelaar een nieuw ras ontwerpt met specifieke en gewenste genen door het geregeld controleren van kruisingen met DNA-vingerafdruk technologie. Ook hierbij gaat het niet om het gebruik van soortvreemde genen maar juist om het efficiënter kunnen zoeken in de grote collecties van zelden gebruikte landrassen en 'wilde verwanten', verwante soorten die in de natuur voorkomen. Onderzoekers bij zowel publieke instellingen als bij de grote plantenbiotechbedrijven werken nu hard aan het ontrafelen en identificeren van alle genen in sommige van de belangrijkste cultuurgewassen, de zogenaamde 'genomic sequencing'. De verwachting is dat uit dit materiaal¹ eigenschappen zoals insectenresistentie of verhoogd vitaminegehalte gehaald kunnen worden. Dit zou betekenen dat het zaaizaad van de toekomst weliswaar met biotechnologie wordt ontwikkeld, maar misschien zonder genetische modificatie. Op zich is dit een interessant voorbeeld waarbij regelgeving, die de kosten van sommige technologische opties verhoogt, sturing geeft aan de technologische beweging.

Intellectueel eigendom

Een ander onderwerp van regelgeving is het systeem van het intellectuele eigendomsrecht. De vraag is of de huidige tendens naar sterkere

en bredere eigendomsrechten voor planten het gewenste effect heeft op bovengenoemde ontwikkelingen. In de VS is het al lang mogelijk om nieuwe rassen van planten te patenteren. In Europa, en veel andere landen, blijft het kwekersrecht van toepassing, mogelijk in combinatie met een patent op een genetische constructie die in een nieuw ras is opgenomen. Met een toekomst gericht op meer 'marker geassisteerde' veredeling en het gebruik van soorteigen materiaal, wordt de argumentatie voor het patenteren van planten(rassen) zwakker. Wel wordt verwacht dat het bedrijfsleven zich blijft concentreren op hybridegewassen, vooral als het gaat om activiteiten in ontwikkelingslanden.

Strijdig

Bij deze tendensen is er een groot verschil tussen Europa en de VS. Aan de ene kant mag worden verwacht dat gg-gewassen en nieuwe 'biotech-gewassen' in Europa geteeld worden in de toekomst. Maar aan de andere kant zal een groot deel van de Research & Development hiervoor mogelijk in het buitenland plaatsvinden, bijvoorbeeld in de VS, China of Brazilië. Dit is een van de waarschuwingen van het recente rapport van EASAC². Is dit dan de prijs die Europa moet betalen voor zijn eigen keuzes ten aanzien van gg-gewassen en intellectuele eigendomsrechten? De betreffende keuzes lijken dan ook strijdig te zijn met de ambitie van de regeringsleiders in Lissabon om van Europa 'de meest innoverende economie' te maken.

¹ Zie bijvoorbeeld Stephen A. Goff en John M. Salmeron, "Back to the future of cereals" *Scientific American*, August 2004, blz. 26 t/m 33. (Beide auteurs werken bij Syngenta Biotechnology.)

² European Academies Science Advisory Council (EASAC), *Genomics and crop plant science in Europe*, mei 2004.

“Een toekomstroman spreekt niet over de toekomst van zijn heden, want dat kan niet, maar hij bespreekt het heden als toekomst.”

Harry Mulisch

Europese landbouw zal zich handhaven

Hans van Meijl

Hoe zal het Europese platteland er in 2030 uit zien? Zal de landbouw zich weten te handhaven? En welke regionale verschuivingen kunnen we verwachten? Zonder inzicht in de omgevingsfactoren, kunnen dergelijke vragen niet worden beantwoord. In de afgelopen decennia was globalisering de dominante trend in de wereldeconomie. Maar de laatste jaren is de wereldhandelsorganisatie (WTO) vooral in het nieuws vanwege mislukte pogingen de wereldhandel verder te liberaliseren. Massademonstraties tegen globalisering halen het nieuws en de veronderstelde negatieve invloed op cultuur, milieu en armoede is een van de kernthema's. Hierbij komt dan nog de dreiging van terroristische aanslagen en de roep om veiligheid. Al deze ontwikkelingen maken de toekomst onvoorspelbaar.

VIER WERELDBEELDEN

Diverse duurzaamheidsaspecten van het platteland in 2030 zijn in kaart gebracht door het EURURALIS¹-team van Wageningen UR en RIVM. Het gaat hierbij niet om een blauwdruk voor de toekomst, maar om 'voorstelbare' scenario's. Het genoemde team heeft vier wereldbeelden onderscheiden. Deze verschillen in de eerste plaats in de internationale verwevenheid van activiteiten: globalisering versus meer regionale ontwikkeling (verticale as). Daarnaast verschillen ze in de mate van

marktwerking en overheidscoördinatie (horizontale as). Bij marktwerking staat doelmatigheid centraal ('profit') en bij overheidscoördinatie wordt veel waarde gehecht aan milieu ('planet') en sociale zaken ('people'). De combinatie van de twee assen geeft vier wereldbeelden met uiteenlopende maatschappelijke waarden.

- In het **Globale Economie** scenario ontstaat een marktgerichte globaliserende prestatimaatschappij, wordt de wereldhandel volledig geliberaliseerd, binnenlandse steun afgeschaft en wordt Europa verder uitgebreid naar het Oosten inclusief Turkije. Technologische verandering is gericht op winst en wordt niet geremd door milieu ('planet') en sociale overwegingen ('people'). Genetisch gemodificeerde organismen (GGO) worden volop toegepast in de landbouw. De technologische verandering bereikt een hoog niveau waardoor dit scenario wordt gekenmerkt door de hoogste economische groei in bijna alle regio's.

¹ EURURALIS-projectteam:

Wageningen-UR: J. Klijn (projectleider),

R. van Lammeren, H. van Meijl, T. van Rheenen,

A. Tabeau, A. Veldkamp, P. Verburg en L. Vullings;

RIVM: J. Bakkus, B. Eickhout, H. Westhoek.

GLOBALISERING

Globale Economie

Liberale, individualiserende en op doelmatigheid gerichte wereld: prestatimaatschappij
Vrijhandel, high tech Berlijn, 1989

Wereldwijde Samenwerking

Mondiale solidariteit, internationale instellingen leiden globalisering in ecologische en maatschappelijk goede banen. Rio de Janeiro, 1992

BEPERKTE REGELGEVING

Continentale Markten

Individualiserende en op doelmatigheid gerichte wereld. Bescherming eigen culturele en economische belangen, gericht op (nationale) veiligheid en gezag
New York, 11-09-2001

STERKE REGELGEVING

Regionale Gemeenschappen

Solidariteit en kleinschaligheid
Immateriële zaken belangrijk
Vertrouwen in lokaal bestuur
Culturele diversiteit. Seattle, 1999

REGIONALISERING

- In het **Wereldwijde Samenwerking** scenario is de internationale samenwerking succesvol en wordt handel geliberaliseerd met in achtname van sociale en milieu-overwegingen. Klimaatveranderingen staan op de internationale agenda en klimaatverdragen worden een succes. De technologische ontwikkeling is minder snel dan in het vorige scenario, met name voor Europa waar de sociale en milieu-overwegingen relatief belangrijk zijn. Er is een hoge groei in de landen die toetreden tot de Europese Unie en in ontwikkelingslanden. De groei in ontwikkelingslanden is in dit scenario het hoogste omdat de rijke mensen begaan zijn met het terugdringen van armoede. Binnenlandse steun in de landbouw blijft ten dele overeind en wordt gekoppeld aan natuur en landschapselementen.

- In het **Continentale Markten** scenario heerst de markt en domineren nationale en regionale culturele en economische belangen. Vrijhandel wordt als bedreiging gezien voor veiligheid en werkgelegenheid. De uitbreiding van de EU komt tot stilstand en Turkije treedt niet toe. De EU en de VS creëren een Transatlantische interne markt. Hierdoor ontstaat er een tweedeling in de wereld met hoge economische groei in de EU en de VS en lagere groei in ontwikkelingslanden omdat markten gesegmenteerd en gescheiden worden. Tegelijkertijd is de bevolkingsgroei laag in de ontwikkelde landen en hoog in de ontwikkelingslanden, wat bijdraagt aan een voortduren van het armoedeprobleem.

- In het **Regionale Gemeenschappen** scenario zijn zowel economische, sociale en milieu overwegingen belangrijk en domineren nationale en regionale belangen. Solidariteit en kleinschaligheid staan hoog in het vaandel. Het handels- en landbouwbeleid blijft vrijwel onveranderd, alleen exportsubsidies worden afgeschaft omdat die worden gezien als een onaanvaardbare vorm van "dumping". EU-integratie is slechts partieel en technologische verandering is beperkt door gesegmenteerde markten en door de focus op niet-economische overwegingen (GGO niet toegestaan en er wordt rekening gehouden met milieu eisen). Hierdoor is de groei voor de meeste regio's lager dan in de andere scenario's. Voor sommige ontwikkelingslanden is de groei hoger dan in het continentale markten scenario vanwege sociale overwegingen in ontwikkelde landen.

LANDBOUW VERDWIJNT NIET

Wat is nu in deze scenario's de positie van het Europese platteland? Wat is te zeggen van de economische (Profit), ecologische (Planet) en sociale aspecten (People)? In tegenstelling tot beweringen dat de landbouw zou verdwijnen, blijkt deze in alle vier scenario's stand te houden. Behalve in het Regionale Gemeenschappen scenario is er zelfs sprake van een groeiende productie. Het grondgebruik op het platteland behoudt hoofdzakelijk een agrarische bestemming. Ook in het Globale Economie scenario waarin de grensbescherming en binnenlandse steun volledig worden afgeschaft, weet de landbouw zich te handhaven. Ten eerste komt dit doordat de groei van de wereldeconomie het hoogste

is in dit scenario. In 2030 moeten bijna 8 miljard monden worden gevoed. Door de groeiende welvaart neemt de vraag naar voedsel toe, met name in ontwikkelingslanden, waar meer dierlijke eiwitten worden genuttigd. Ten tweede hebben de recente hervormingen van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (Agenda 2000 en Hervormingen 2003), waarbij de landbouwprijsondersteuning is omgezet in directe inkomenssteun, de Europese landbouw ten dele rijp gemaakt voor de internationale concurrentie. De hervormingen hebben weliswaar grote inkomenseffecten, maar de productie- en handelseffecten blijven beperkt. Dit laatste houdt in dat de beoogde voordelen van liberalisering van het EU-landbouwbeleid voor ontwikkelingslanden beperkt zijn. Een keerzijde van het Globale Economie scenario is een toenemende milieudruk, die uiteindelijk ook de voedselvoorziening in gevaar kan brengen vanwege tekorten aan water, geschikte grond en klimaatverandering. In dit wereldbeeld is er een groot vertrouwen dat tijdig nieuwe technologische oplossingen worden gevonden.

STRUCTURELE AANPASSINGEN

Het algemene beeld van een groeiende landbouw betekent niet dat er in de praktijk geen problemen zijn en dat de landbouw zich in elk scenario op dezelfde wijze ontwikkelt. De herstructurering van de landbouw gaat ongeacht het scenario door, maar het tempo en de manier waarop verschilt per scenario. In de globale scenario's zal de suikerproductie groten-deels uit Europa verdwijnen, terwijl de graanproductie zich zal handhaven. In sommige regio's zet de concentratie van productie en intensivering sterk door en in

marginale gebieden verdwijnt de landbouw. Dit leidt in het eerste geval tot verlies aan biodiversiteit en in het tweede geval tot verlies van leefbaarheid voor plattelands-gemeenschappen in de marginale gebieden. Alhoewel de productie van de meeste producten onder het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid overeind blijft, zullen de landbouwincomens dalen. Dit laatste leidt tot verdere schaalvergroting, meer deeltijdlandbouw en minder werkgelegenheid in de landbouw. In het Continentale Markten scenario blijven de agrarische inkomens het best overeind en is schaalvergroting minder dominant. In alle scenario's daalt het aandeel van landbouw in de economie en werkgelegenheid. Hierdoor neemt ook het belang van agrarische activiteiten op het platteland verder af en wordt de vitaliteit bepaald door de ontwikkeling van industrie en diensten. In sommige afgelegen plattelandsgemeenten komt de vitaliteit onder druk, mede door een vergrijzende bevolking: jonge mensen trekken naar de steden op zoek naar een beter economisch perspectief.

INTERACTIEF

Het resultaat van EURURALIS is vastgelegd op een cd-rom die de gevolgen van de vier wereldbeelden voor het Europese platteland in 2030 in kaart brengt. Het is de bedoeling om hiermee de discussie over de toekomst van het platteland op een hoger plan te brengen. De ambitie voor het projectteam is om interactieve beleidsvarianten te maken. De toekomst van EURURALIS is een interactief model waarmee de gevolgen van uiteenlopende beleidsvarianten in de vier wereldbeelden direct kunnen worden getoond.

Voorbij maakbaarheid, poldermodel en OVO-drieluik gloort een spannende toekomst op het raakvlak van wetenschap, beleid, samenleving en praktijk. De opvatting dat samenleving en praktijk vooral ontvangers en toepassers zijn van door wetenschap en beleid ontwikkelde kennis en visies behoort tot het verleden. Dit klassieke model is in eerste instantie opgerekt door een roep om te luisteren naar kennis, ervaring en visies in samenleving en praktijk, terwijl vervolgens als uitdaging is geformuleerd om goede gesprekken aan te gaan met die samenleving en praktijk. Thans staan wij aan de vooravond van een nog grotere omslag die behelst dat wetenschap, beleid, samenleving en praktijk in het vervolg samen moeten gaan werken aan de toekomst van voedsel en groen. Het is gebruikelijk om deze omslag te duiden in termen van co-evolutie of coproductie van wetenschap, beleid, samenleving en praktijk. Kenmerkend voor processen van co-evolutie en coproductie is dat wetenschap, beleid, samenleving en praktijk weliswaar hun eigen rollen en verantwoordelijkheden behouden, maar dat hun activiteiten aanzienlijk sterker met elkaar vervlochten raken dan in de klassieke boedelscheiding tussen het beschrijvende domein van de wetenschap, het voorschrijvende domein van het beleid en het toepassende domein van samenleving en praktijk. Een belangrijk argument om meer samen te werken aan de toekomst is dat de maatschappelijke acceptatie van nieuwe technologieën en praktijken staat of valt met een vroegtijdige betrokkenheid en erkenning van de kennis en ervaring van alle relevante maatschappelijke actoren. Helaas ontkom ik niet aan de constatering dat de wereld van voedsel en groen nog altijd een gesloten bolwerk is dat de neiging heeft om geen kennis te nemen van ervaringen rond processen van co-evolutie en coproductie buiten de onmiddellijke omgeving van de Bezuidenhoutse en Wageningse burelen.

'De ambitie is om de boel een beetje bij elkaar te houden' Job Cohen

Ik denk daarbij aan drie decennia constructief, interactief en participatief Technology Assessment dat een vrucht aan praktische methodieken voor de organisatie van dergelijke processen tot ontwikkeling heeft gebracht. Het onbedoelde en ongewenste gevolg van dit ontbrekende bredere perspectief is dat in de wereld van voedsel en groen te vaak maar wat wordt aangemodderd in de vormgeving van co-evolutie en coproductieprocessen. Met onderstaand stappenplan kan een poging worden gedaan deze situatie te doorbreken. Het gaat om een praktische methodiek die wel stevig is geworteld in de toegepaste theorievorming binnen het Technology Assessment. In het stappenplan worden twee hoofdfasen onderscheiden: probleemdefinitie en probleemoplossing. Een dergelijke methodiek zou bruikbaar moeten kunnen zijn voor het vruchtbaar samen werken aan de toekomst van voedsel en groen. **Volkert Beekman**

PROBLEEMDEFINITIE

1 Samenstelling van een team

Het team bestaat uit een beleidsmedewerker als opdrachtgever, een natuur- en een sociaalwetenschapper als projectleiding, een procesbegeleider en vertegenwoordigers uit samenleving en praktijk. Een vroegtijdige betrokkenheid van alle relevante maatschappelijke actoren is cruciaal voor het welslagen van co-evolutie en coproductie processen. Deze betrokkenheid kan gestimuleerd worden door een overheid die in eerste instantie de verantwoordelijkheid delegeert aan maatschappelijke actoren. In tweede instantie hoort duidelijk te zijn dat als gezamenlijke innovatie niet tot stand komt of niet in praktijk wordt gebracht ingegrepen zal worden met wet- en regelgeving.

2 Keuze van het onderwerp en articulatie van kennisvragen

Het team komt in een interactieve sessie tot een gezamenlijk gedragen onderwerp voor het co-evolutie of coproductie proces. Tevens wordt geïdentificeerd aan welke nog niet beschikbare kennis behoefte is voor een succesvol proces rond het gekozen onderwerp. Als het niet mogelijk blijkt te zijn om te komen tot een gezamenlijk gedragen onderwerp, dan heeft het geen zin om verder te gaan met de volgende stappen. Er kan een neiging bestaan om veranderingsprocessen te trainen door de noodzaak voor nader onderzoek op te blazen. Omdat zowel wetenschappers als andere maatschappelijke actoren kunnen profiteren van deze vertragingstechniek, verdient dit speciale aandacht van opdrachtgever en projectleiding.

3 Samenstelling van onderzoeksgroepen

De projectleiding stelt projectgroepen samen die de gearticuleerde natuur- en sociaal-wetenschappelijke kennisvragen kunnen beantwoorden. Beleidsvragen houden zich veelal niet aan de disciplinaire verkaveling van de wetenschappelijke wereld. Desondanks verdient het geen aanbeveling geforceerd vast te houden aan het streven naar multi- of interdisciplinariteit. Rond bepaalde kennisvragen is disciplinair onderzoek simpelweg meer op z'n plaats.

4 Informatieverzameling en -interpretatie

De onderzoeksgroepen zetten gangbare analytische natuur- en sociaal-wetenschappelijke methodieken in voor het verzamelen en interpreteren van informatie ter beantwoording van de kennisvragen. Het is belangrijk om duidelijk te zijn dat ook in methodologisch vernieuwende trajecten van co-evolutie en coproductie een wezenlijke rol vervuld zal blijven worden door traditionele analytische onderzoeksmethodieken. Gangbare maatstaven ter borging van de wetenschappelijke kwaliteit behouden dan ook hun geldigheid.

5 Uitnodigen van leken en vrije geesten

Het team breidt zichzelf (tijdelijk) uit met een aantal leken en vrije geesten ten einde de kans op maatschappelijke relevantie en creativiteit in de probleemoplossende fase te maximaliseren. Het uitgangspunt is dat deze leken en vrije geesten een ander perspectief op de werkelijkheid inbrengen dat zijn eigen waarde heeft. Het is niet de bedoeling dat leken en experts elkaar proberen te overtuigen van hun perspectief op de werkelijkheid.

6 Vaststellen vraag

Het uitgebreide team komt in een interactieve sessie tot een gezamenlijk gedragen vraag voor de probleemoplossende fase van het co-evolutie of coproductie proces. Deze vraag wordt bij voorkeur geformuleerd als een enkelvoudige hoe-vraag en kan op instemming van de opdrachtgever rekenen.

PROBLEEMOPLOSSING

7 Generatie en selectie van ideeën

Het uitgebreide team ontwikkelt in een interactieve sessie eerst zoveel mogelijk ideeën en selecteert vervolgens een beperkt aantal ideeën om uit te werken. In het divergerende deel van deze stap geldt dat kwantiteit kwaliteit is. De selectie in het convergerende deel van deze stap is gericht op tegelijkertijd vernieuwende en realistische ideeën.

8 Uitwerking van ideeën

Het uitgebreide team maakt in een interactieve sessie een eerste uitwerking van de geselecteerde ideeën. Deze eerste uitwerkingen kunnen vervolgens verder vervolmaakt worden in kleinere groepen. Essentieel is dat ook een gezamenlijk plan wordt ontwikkeld over hoe en door wie de uitgewerkte ideeën in de praktijk gebracht zouden kunnen worden.

9 Testen in de praktijk

De projectleiding organiseert dat de uitgewerkte ideeën op praktijkschaal kunnen worden uitgetoetst.

10 Evaluatie

Het oorspronkelijke team evalueert het doorlopen proces en maakt afspraken over te nemen vervolgstappen.

Het wereld-handelssysteem in de toekomst

Frank van Tongeren
en Marijke Kuiper

"Een pessimist ziet het probleem
in iedere kans; een optimist ziet
de kans in ieder probleem."
Sir Winston Churchill

We schrijven het
jaar 2k25, 2025 in de
Oude Notatie. Slaperig
staart de onderzoekster uit het
raam van de trein. Haar
gedachten dwalen naar de
werkdag die nog tussen haar
en een weekend van
bijslapen ligt...

De hoogtijdagen van een steeds vrijere wereldmarkt waarin velen aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog geloofden, zijn al lang voorbij. Toen ze begon als onderzoekster bestond haar werk uit het analyseren van hoe internationale handel een bijdrage kon leveren aan economische groei in ontwikkelingslanden. De modelresultaten gaven al meteen reden tot zorg over de situatie in Sub-Sahara Afrika, dat duidelijk achterbleef bij de rest van de wereld. Die zorg bleek terecht. Het vastlopen van de Doha-onderhandelingen in Cancun markeerde het begin van het einde van de liberalisatie, wat vooral voor Afrikaanse landen slecht heeft uitgepakt.

Teleurgesteld in de WTO kozen de grote landen voor een regionaal handelsblok waarin ze onderling afspraken konden maken. Uiteindelijk kwamen hier drie grote handelsblokken uit voort. De SNAFTA, begonnen met de VS, Canada en Mexico, heeft zich als een olievlek over het Amerikaanse

continent verspreid. Brazilië was het laatste land dat zich aansloot nadat de VS toezegde Braziliaanse katoenboeren dezelfde ondersteuning te bieden als de Amerikaanse boeren. De EU heeft zich verder Oostwaarts uitgebreid, en wordt na de recente aansluiting van Rusland aangeduid met EU-30. Het derde handelsblok omvat de Aziatische landen onder aanvoering van China. Australië en Nieuw-Zeeland hebben zich hierbij aangesloten, om toegang te houden tot de voor hun zo belangrijke Aziatische markten.

Het Afrikaanse continent is geïsoleerd achtergebleven na de vorming van de grote handelsblokken. De Aids-epidemie woedt nog steeds, wat zich vertaalt in krimpende economieën. Het gebrek aan koopkrachtige vraag maakt het oninteressante landen voor de overige handelsblokken. Alleen de VS en de EU hebben hun aanvoer van grondstoffen weten te regelen in afspraken met zorgvuldig gekozen Afrikaanse ontwikkelingslanden waarmee

uitgebreide afspraken over markttoegang zijn gemaakt. In ruil voor deze 'concessies' krijgen deze landen nauwkeurig bewaakte financiële transfers, de zogenaamde 'publiek-private investeringssteun'.

Alhoewel de Doha ronde in naam nog steeds loopt, hebben de partijen voorrang gegeven aan bilaterale afspraken binnen hun eigen handelsblokken. De in 1995 opgerichte wereldhandelsorganisatie speelt nog slechts een marginale rol en dient vooral als podium voor grootse politieke redevoeringen. De uitvoerende organen van de WTO zijn al lang lam gelegd door slepende conflicten over nationale subsidies en intellectueel eigendom. De bevolking heeft leren leven met handels-sancities die voortkwamen uit het onopgeloste geschil tussen de EU en de VS over subsidies in de vliegtuigbouw. Helaas zijn er geen lekkere Hollandse Boerenkazen meer te krijgen in New York, maar tegenwoordig kom je er ook nauwelijks meer door de inreisbeperkingen als

gevolg van een GATS-amendement dat vrij verkeer van personen aan banden legt.

Deze internationale veranderingen hebben ook hun weerslag gehad op het onderzoek, dat nu gericht is op het doorrekenen van handels-barrières. De meest lucratieve opdrachten zijn het leveren van een contra-expertise bij langslepende handelsconflicten, alhoewel vaak opdrachten van andere handelsblokken geweigerd moeten worden om toekomstige opdrachten van de EU-30 veilig te stellen. Het project dat ze vandaag nog moet afronden is het bepalen van de meest efficiënte bescherming van de Europese pluimveesector. Er is vogelgriep uitgebroken in Azië en dit vormt een krachtige aanleiding om de veterinaire regels voor importen aan te scherpen om zo de Europese pluimveesector weer wat lucht te gunnen. Ze moet voor 5 uur aangeven welke regels de meest kosteneffectieve bescherming voor de sector bieden...

Ze schrikt wakker van de irritante computerstem die de NS na afschaffing van de conducteurs gebruikt om de bestemming om te roepen, eindbestemming Den Haag Centraal is bereikt. Ze realiseert zich ineens dat ze alles heeft gedroomd...

Inderdaad moet zij vandaag een harde deadline halen voor een pluimveeproject; dit gaat om een gangbare handelsfacilitatie, waarbij zij als mediator in een conflict fungeert opdat een wederzijds acceptabele oplossing wordt gevonden.

Nadat de ontwikkelingslanden 20 jaar geleden in de Doha ontwikkelingsronde overstag zijn gegaan voor de 'concessies' van de industrielanden, zijn ze serieus mee gaan doen in de wereldeconomie. Door vrije uitruil van goederen kan iedereen zich specialiseren in die zaken die hij het beste kan, en stroomt kennis vrijelijk over en weer. Door het uitbuiten van de beschikbare kennis heeft China heeft zich in razend tempo ontwikkeld van een leverancier van 'low-cost' producten naar een technologische toonsetter. Latijns-Amerika is de grootste leverancier van agrarische bulkproducten in de wereld geworden, terwijl in Europa kan worden

gekozen uit een keur van biologisch geproduceerde streekproducten.

Omdat invoertarieven en andere invoerbelemmingen tegenwoordig als een achterhaald politiek idee worden beschouwd, is het werkveld van de alom gerespecteerde WTO verplaatst naar nuttiger zaken: toezicht op internationale concurrentieverhoudingen, tegengaan van misbruik van marktmacht in de internationale ketens en – incidenteel – oplossen van geschillen over voedselkwaliteit. Een belangrijk succes van de WTO is het dienen als forum voor problemen van intellectuele eigendomsrechten. Hierdoor konden patentrechten van de farmaceutische industrie op krachtige Aids-medicijnen worden afgekocht, waardoor goedkope medicijnen een halt konden toeroepen aan de betreffende epidemie in Afrika.

Het wegvallen van handelsbarrières heeft tot een heroriëntatie van de wereldeconomie geleid. Marketing van agrarische producten in hoge-inkomenslanden gaat nu geheel op basis van imago, iets wat vroeger eigenlijk alleen voor industriële producten zoals sportschoenen het geval was. De extra marge die door de marketing gecreëerd wordt, maakt biologische en diervriendelijke productie in Europa mogelijk. Het belang van imago heeft ook mogelijkheden voor Afrikaanse landen geboden, doordat mensen bereid zijn extra te betalen voor in Afrika geproduceerde goederen om zo de wederopbouw te steunen.

Deze internationale veranderingen hebben ook hun weerslag gehad op het onderzoek. Door een goede samenwerking tussen disciplines, zowel binnen als buiten Wageningen UR, heeft haar groep een niche op de internationale consultancy markt gecreëerd. Het combineren van traditionele kwantitatieve economische analyses, inzichten

uit de sociologie, bestuurskunde, politicologie en procesbegeleiding heeft de Haagse vestiging van Wageningen UR een unieke reputatie van handelsfacilitators bezorgd. Tegenwoordig klopt men bij deze groep aan als er ergens een kink in de kabel dreigt te ontstaan, en dankzij de inhoudelijke ondersteuning wordt meestal snel een oplossing bereikt.

Changing your plan is a big risk, but not changing it could be a bigger one.

Nancy Perry

Voor weinigen geldt: **‘Biologisch, eigenlijk heel logisch’**

Marieke Meeusen en Jo Wijnands ¹

¹ De auteurs vormen de projectleiding van het WUR-brede project ‘Visies op de biologische landbouw’, dat gefinancierd wordt door het Ministerie van LNV.

De biologische landbouw groeit niet zo hard als velen willen. Volgens het Convenant Marktontwikkeling Biologische Landbouw uit 2000 zouden biologische producten in 2004 5% van de consumentenbestedingen aan voeding moeten uitmaken en zou 10% van het landbouwareaal in 2010 biologisch moeten zijn. Anno 2004 besteden de consumenten echter maar 1,7% aan biologische producten: een stijging van nog geen 5% ten opzichte van 2003. De biologische landbouw neemt minder dan 2,5% van de cultuurgrond in beslag en in het laatste jaar was er hierin zelfs een lichte daling. De Nieuwe LNV Beleidsnota Biologische Landbouw spreekt opnieuw het streven uit van een forse groei van de biologische sector. Wil deze ambitie uitkomen, dan moet de jaarlijkse groei in dubbele cijfers luiden. Maar hoe kan dat bereikt worden?

Wat houdt ‘biologisch’ in?

Het begrip ‘biologisch’ roept positieve gevoelens op, maar het is wel een verzamelbegrip. ‘Biologisch belooft: een beetje kwaliteit, een beetje milieuvriendelijkheid en een beetje gezond’ (Oosterhout, 2004). De principes van de biologische landbouw, opgesteld door de internationale organisatie voor biologische landbouw IFOAM, onderstrepen die elementen. Maar ook streekeigenheid, intrinsieke waarde van mens en dier, biodiversiteit, tradities of

gesloten kringlopen zijn belangrijk. Verder zijn aspecten in het geding die aangeduid worden met containerbegrippen zoals ‘maatschappelijk verantwoord’ of ‘duurzaam’. Sommige van deze claims zijn wetenschappelijk onderbouwd, zoals een grotere biodiversiteit (Hole et al., 2005), of vanzelfsprekend, zoals minder residuen van pesticiden op het eindproduct. Daar staat tegenover dat veel andere claims (nog) niet zijn onderbouwd. Een hogere kwaliteit en een betere smaak zijn niet aangetoond (Dabbert et al., 2004).

Uiteenlopende motieven

De veelheid aan elementen waar ‘biologisch’ voor staat, vraagt specifieke aandacht voor de communicatie met consumenten. Maar wat is ‘vraaggestuurd’ eigenlijk bij een product dat duurder is – volgens EU-onderzoek vaak meer dan 50% – en waaraan eigenschappen toegedicht worden die deels niet aangetoond zijn? Consumenten kopen om heel uiteenlopende redenen biologische producten. Gezondheid wordt het eerst genoemd, en vervolgens milieu en smaak. Maar er zijn ook andere aankoopargumenten. Het belang van ieder aankoopargument is niet voor iedereen hetzelfde en wordt zeker niet door iedereen gekoppeld aan “biologisch”. “Biologisch, eigenlijk heel logisch” is in het algemeen dus helemaal niet zo logisch. Gezondheid lijkt logisch,

maar alle niet geslaagde pogingen om de mensen meer groente en fruit te laten eten, maken het argument minder logisch. Elementen zoals smaak, milieu, regionale herkomst, ambachtelijkheid of natuurlijkheid appelleren aan wensen van groepen consumenten. Daarbij moeten elementen als verkrijgbaarheid, aankoopgemak of prijs niet worden vergeten. Kortom, binnen de kopersgroep is een segmentering zinvol, zodat het mogelijk wordt om de juiste producten via het meest geschikte afzetkanaal tegen een acceptabele prijs te leveren.

Zoveel hoofden, zoveel zinnen

Om de verscheidenheid van consumenten hanteerbaar te maken, onderscheiden we vier hoofdtypen:

- **Verantwoorde consument:** deze onderschrijft de intenties van IFOAM volledig. Hij is niet-materialistisch en collectief ingesteld en heeft aandacht voor de sociale en ecologische component van duurzaamheid. Redelijke prijzen voor producenten en verwerkers, goede arbeidsomstandigheden, dierenwelzijn en milieu zijn belangrijke items. Uit diverse onderzoeken blijkt dat het hier om een beperkte groep gaat: 1 tot 3 % van de bevolking. Communicatie naar deze groep vraagt maatwerk en betrokkenheid. Deze consumenten willen precies weten hoeveel moeite de keten doet om invulling te geven aan het holistische gedachtengoed.

Deze consument koopt daarom graag bij de boeren zelf of bij de circa 220 natuurvoedingswinkels die hem kunnen informeren en een meerprijs is geen bezwaar.

- **Unieke consument:** deze vindt de prijs van ondergeschikt belang en waardeert het bijzondere van een product zoals smaak, specificiteit en onderscheidendheid. Het is onduidelijk hoe groot deze groep is en hoeveel koopmomenten ze heeft. In principe heeft iedereen wel eens een (speciale) gelegenheid. Communicatie moet in het teken staan van "emotie". Hier horen een-op-een-ketens bij: een winkel die voor dat ene product relaties legt met die ene handelaar die juist dat produceert wat precies bij die winkel past.

- **Behoudende consument:** deze is weliswaar materialistisch ingesteld maar met zijn collectivistische inslag is hij ook verbonden met de groep binnen de regio. Hij houdt van ambachtelijk bereide, traditionele, regionale seizoensproducten en is bereid iets meer te betalen wanneer de band met zijn regionale omgeving aantoonbaar is. Elementen van de biologisch landbouw zijn goed te communiceren naar deze groep. De omvang van deze groep is eveneens beperkt, maar de bestedingen per gezin kunnen relatief hoog zijn.

- **Berekenende consument:** deze is in alle opzichten de tegenhanger van de verantwoorde consument: hij is materialistisch en individualistisch ingesteld. Hij koopt biologische producten als ze net zo duur zijn als gangbare of als er een meerwaarde voor hemzelf (smaak, gezondheid) aan zit. Zoals aangegeven is die meerwaarde moeilijk aan te tonen. Voor deze consumenten is het zaak om efficiënte, grootschalige ketens te organiseren met internationale handel om een volledig pakket aan producten tegen de laagst mogelijke prijzen in het schap te krijgen. Dit is de grootste groep; het gedrag van deze groep is waarschijnlijk van doorslaggevende betekenis voor het realiseren van de eerdergenoemde ambities. Echter bij het huidige grote prijsverschil tussen gangbaar en biologisch is deze groep moeilijk te bereiken. Afschaffing van de BTW-heffing op biologische producten zal weinig effect hebben, omdat het prijsverschil dan nog te groot blijft. De ruim 6.000 verkooppunten van de gangbare supermarkten vormen het belangrijkste afzetkanaal. Communicatie is voor deze groep niet onbelangrijk, maar zonder concurrerende prijzen weinig effectief. In ieder geval is meer inzicht nodig in de biologische ketens om de consumentenprijs te kunnen verlagen.

Advies

Communiceer per (deel)keten die aspecten van biologische producten die aansluiten bij de consument en dat is niet per se "biologisch"; in sommige gevallen is het zelfs beter om dit concept juist niet te bezigen. Ten tweede: differentieer, denk niet vanuit het biologische product, maar vanuit de wensen van de consument en stem daar communicatie, product en ketenorganisatie op af. Richt je op de vrager en denk niet "biologisch is wel logisch".

Literatuur:

- Dabbert, S., A.M. Häring, R. Zanoli. Organic farming: Policies and Prospects. Zed Books, Londen, 2004.
- EKO-monitor. Cijfers en trends. Jaarrapport 2003. Platform Biologica, Utrecht, 2003.
- Hole, D.G., A.J. Perkins, J.D. Wilson, I.H. Alexander, P.V. Grice en A.D. Evans. Does organic farming benefit biodiversity? In: Biological conservation. 122 (2005) page 113-130
- Oosterhout, B. van, 'Biologisch is helemaal niet zo logisch', Intermediair. 13 mei 2004

Marktwerving voor beginners

Frank Bunte

In de decennia rond de eeuwwisseling werd op de meest uiteenlopende terreinen marktwerving geïntroduceerd en bevorderd. Dat gebeurde in de overtuiging dat markten beter functioneren dan de overheid. Wanneer we nu, in 2025, naar die periode terugkijken, blijkt sprake te zijn geweest van matige successen en grote teleurstellingen: marktwerving bleek niet de panacee voor betere prestaties. Economisch geschoolden zal dat niet verbazen. Maar hoe konden politici en beleidsmakers zo naïef zijn? In dit hoofdstuk wordt een eenvoudige aanpak voorgesteld om overheidsfalen en marktfalen systematisch tegen elkaar af te wegen. Een lesje 'Marktwerving voor beginners'.

Markten kunnen onder bepaalde omstandigheden falen, ondermaatse prestaties opleveren. Beleidsmakers dienen overheidsfalen dan ook te stellen tegenover marktfalen. Overheidsfalen kan aangepakt worden door marktwerving te versterken (deregulering), maar ook door de verhouding tussen overheid en markt te herzien (herregulering). Marktfalen kan gerepareerd worden door overheidsinmenging (regulering) of door herregulering. Marktfalen kan ook bestreden worden door de marktwerving juist te versterken. Als de concurrentie tussen bedrijven zwak is, kan de overheid de markt reguleren, maar ook de toetreding tot de markt verruimen. De afweging tussen marktwerving en overheidsbeleid is met name pregnant, als er redenen zijn om aan te nemen dat markten kunnen falen. Dat is het geval bij marktmacht, externe effecten en informatie-asymmetrie.

Marktmacht

Leveranciers en afnemers oefenen marktmacht uit, als zij winst behalen ten koste van producenten of als zij zonder overleg grote beperkingen

aan de activiteiten van producenten opleggen. Bedrijven hebben marktmacht, als zij geen of weinig rekening hoeven te houden met concurrenten.

Externe effecten

Er is sprake van externe effecten, als de productie of consumptie van goederen en diensten gevolgen heeft voor het welzijn van mensen die daar niet bij betrokken zijn. Er bestaan zowel positieve als negatieve externe effecten. Externe effecten spelen bij veel beleidsvraagstukken een rol. Enkele voorbeelden:

- ◆ **Natuur en landschap.** Iedereen die zich in een bepaald natuurgebied of landschap bevindt, kan onbelemmerd van natuur of landschap genieten. Het beheer van natuur en landschap gaat gepaard met positieve externe effecten.
- ◆ **Milieubelasting.** De productie van agrarische producten belast het milieu. Dit betekent dat de maatschappelijke kosten van agrarische productie groter zijn dan de bedrijfskosten.

Uitputting natuurlijke bronnen.

Natuurlijke bronnen zijn uitputbaar. De mogelijke uitputbaarheid van natuurlijke hulpbronnen impliceert een trade-off tussen consumptie nu en consumptie in de toekomst.

- ◆ **Onderzoek en voorlichting.** Onderzoek en voorlichting leveren informatie op, die – na productie – in beginsel vrijelijk en zonder meer-kosten voor iedereen ter beschikking staan.

Informatie-asymmetrie

Informatie is asymmetrisch over marktpartijen verdeeld: de een weet meer dan de ander. De partij met een informatievoorsprong kan deze voorsprong uitbuiten. Informatieasymmetrie veroorzaakt in potentie twee vormen van marktfalen. (1) Er worden minder transacties afgesloten dan wenselijk is: de markt komt niet (volledig) tot stand. (2) De contractvoorwaarden in de transacties zijn niet-optimaal.

Informatieasymmetrie is van belang bij:

- ◆ **Risico en verzekering.** Bedrijven in de land- en tuinbouw staan aan allerlei risico's bloot. Ondernemers kunnen in het kader van risicomanagement bedrijfsrisico's terugbrengen, maar ook aan derden overdragen. Zij kunnen hiertoe verzekeringen afsluiten, maar ook prijsafspraken overeenkomen. Verzekeringsmarkten komen echter niet altijd even goed tot stand.
- ◆ **Productkwaliteit.** De productieketen heeft een informatievoorsprong ten opzichte van de consument. De productieketen kan deze voorsprong uitbuiten door een lagere productkwaliteit aan te bieden dan beloofd wordt. Consumenten kunnen in beginsel wel de productkwaliteit controleren, maar alleen tegen hoge kosten. Gevolg is dat de geleverde productkwaliteit door de bank genomen te laag is. Slechte kwaliteit verdrijft goede kwaliteit van de markt.
- ◆ **Publieke en private monitoring.** Producenten weten beter dan de regulator in hoeverre zij zich aan de regulering houden: hoeveel vis zij vangen, hoeveel bestrijdingsmiddelen zij gebruiken en op welke gewassen, en dergelijke. Dit kan tegengegaan worden door monitoring.

Marktwerving in 7 stappen

- 1 Is er sprake van marktfalen, al dan niet aangepakt door de overheid? Is er sprake van misbruik van marktmacht of van externe effecten? Is de markt voldoende transparant? Is informatie scheef over marktpartijen verdeeld?
- 2 Is er een publiek beleidsvraagstuk? Stel beleidsdoelstellingen vast en de overwegingen die hieraan ten grondslag liggen.
- 3 Bepaal het huidige beleid alsmede de prestaties van dit beleid? Welke instrumenten worden nu ingezet? Worden de doelstellingen van het beleid gehaald?
- 4 Welke maatregelen kan de overheid treffen? Wat zijn hun voor- en nadelen?
- 5 Welke resultaten worden met het beleid voorzien? Wat zijn daarvan de maatschappelijke baten en kosten? Wie heeft er voordeel / nadeel bij het beleidsvoornemen?
- 6 Hoe verhoudt het geselecteerde instrument zich tot andere instrumenten? Hoe wordt dit afgestemd met bestaand beleid? Kan synergie worden bereikt?
- 7 Bepaal de evaluatiecriteria voor het beleid.

Stappenplan voor de toekomst

Bijgaand stappenplan stelt beleidsmakers in staat gestructureerd de mogelijkheid voor marktwerving op hun beleidsterrein ex ante te evalueren. In essentie wordt er één vraag beantwoord: zijn er verbeteringen mogelijk in de relatie tussen beleidsdoelstelling, beleidsinstrumentarium en resultaat? Het stappenplan weegt de rol van de overheid versus de rol van de markt. Deze weging wordt ingekleurd vanuit het perspectief van mogelijk marktfalen en overheidsfalen. Door deze werkwijze kunnen al te optimistische verwachtingen ten aanzien van marktwerving tijdig worden bijgesteld.

“De beste profeet voor de toekomst is het verleden.” Lord Byron

OVER SPAANSE EN HOLLANDSE TOMATEN

NICO VAN DER VELDEN

Op de West-Europese markt voor vruchtgroenten zijn Spanje en Nederland elkaars concurrenten. Om de kassen te verwarmen wordt in Nederland relatief veel energie gebruikt, wat leidt tot CO₂-emissie. Hieruit komt de stelling voort dat tomaten, komkommers en paprika's in de toekomst beter in de zonnige en warme Zuid-Spaanse provincies Almería en Murcia kunnen worden geteeld. Het klimaat in het zuiden heeft echter ook nadelen voor de teelt.

Licht, energie en fysieke productie

In Zuid-Spanje is inderdaad meer licht beschikbaar, zo'n 80% op jaarbasis, en ook de temperatuur ligt er beduidend hoger dan in Nederland. Door de hogere temperaturen wordt er in de Spaanse kassen veelal niet gestookt. Het energiegebruik voor teelt en transport per kg tomaat ligt in Nederland zo'n 13 keer hoger dan in Spanje. Bij paprika is dat 14 tot 17 en bij komkommer 9 keer zo hoog. Maar de hoge temperatuur heeft niet alleen voordelen. In de veelal traditionele en onverwarmde kassen, wordt weinig gebruik gemaakt van technologieën zoals moderne klimaatregeling, CO₂-dosering en glas. De plastic kassen laten relatief weinig licht door. Bovendien worden de kassen in de zomermaanden niet gebruikt omdat het dan te warm is. Ook wordt op de kassen krijt aangebracht om de planten te beschermen tegen te felle instraling. De hoge temperatuur buiten gaat samen met een lage luchtvochtigheid. Deze extreme omstandigheden hebben een negatieve invloed op de vitaliteit van het gewas, waardoor de teeltduur korter is. Hierdoor wordt het beschikbare licht voor de teelt slecht gebruikt: het zongerijpte imago van de Spaanse tomaat is dan ook niet gebaseerd op de werkelijkheid. De fysieke productie per m² ligt in Nederland veel

hoger dan in Spanje: 5 tot 7 keer bij tomaten, 3 tot 5 keer bij paprika's en 8 keer bij komkommers.

Gewasbescherming

Door de hogere temperaturen en de zachte winters is de infectiedruk van insecten en andere plagen in Spanje relatief groot. Bovendien is in Spanje de aantasting van het gewas door virussen die worden overgebracht door insecten een groot gevaar. Daarnaast heeft het natte gewas in de onverwarmde kassen in de winter te kampen met schimmelaantasting. Het gebruik aan chemische gewasbeschermingsmiddelen ligt in het zuiden dan ook veel hoger dan in Nederland. De hoge temperatuur in de zomer brengt ook met zich mee dat er pas aan het eind van de zomer gestart wordt met de teelt; in die periode is de infectiedruk van buiten het hoogst. Dit laatste verhoogt niet alleen de behoefte aan gewasbescherming maar beperkt ook de mogelijkheden voor biologische bestrijding van plagen met natuurlijke belagers. Biologische bestrijding is in de vruchtgroenteteelt in Nederland gemeengoed; in Spanje is dit beperkt tot zo'n 4% van het areaal. Het gebruik aan chemische gewasbeschermingsmiddelen per kg tomaat is in Spanje zo'n 19 keer hoger dan in Nederland; bij paprika is dat 16 keer en bij komkommer 26 keer.

Kwaliteit en prijs

Het gebruik van moderne kassen en technologieën en de minder extreme weersomstandigheden in Nederland zijn van invloed op de kwaliteit van de producten. Voor vruchtgroenten uit Nederland wordt een hogere prijs betaald. Op de exportmarkt liggen de prijzen van de Nederlandse tomaten zo'n 60% hoger dan die uit Spanje. Bij paprika is het verschil 80-100% en bij komkommer 13%. Naast de kwaliteit speelt hierbij ook de segmentatie van de producten een rol. In Nederland laat de export van tomaten en paprika's een grotere diversiteit aan typen producten zien. De hogere prijs in de winterperiode samen met de meerprijs van het Nederlandse product biedt een verklaring voor de opkomst van belichting in deze donkere periode in Nederland.

Toekomst

Na de sterke expansie van de Spaanse vruchtgroentensector in het vorige decennium, is nu sprake van een stagnerende ontwikkeling. Aan de ene kant zijn de exportprijzen onder druk gekomen door het grotere aanbod uit zowel Spanje en Marokko en aan de andere kant zijn de grondprijzen en arbeidskosten gestegen. Voor de toekomstige concurrentiepositie is het van belang of Spanje door intensivering de fysieke productie weet op te voeren en de productkwaliteit kan verbeteren. Vervroeging is door de hete zomer niet mogelijk. Met technologie komt productieverbod en kwaliteitsverbetering in de traditionele herfstteelten binnen bereik. Productiestijging in de winter wordt ook in Spanje beperkt door de relatief geringe instraling. Een duidelijke verlenging van teelt en productie in het voorjaar is wel mogelijk, maar de prijzen liggen dan aanzienlijk lager. Door de relatief hoge investeringen en de beperkte productietoename in de winter is het

rendement van technologie niet bij voorbaat positief. Technologische innovatie in de Spaanse kasbouw is daarom een langzaam proces. Naast het toenemende gebruik van verwarming, vooral op het areaal paprika's in Murcia, staat in Almería het bevochtigen van de kaslucht in de belangstelling. Spanje kan het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen reduceren door de ontwikkeling van virusresistente rassen, biologische bestrijding en verwarming. Bij de grootschalige herfstteelten, die 's zomers bij hoge infectiedruk worden gestart, is biologische bestrijding moeilijk te realiseren zonder de ontwikkeling van virusresistente rassen. De paprikateelt in Murcia start in de late herfst bij een fors lagere infectiedruk. Naast verwarming wordt daar op grote schaal biologische bestrijding toegepast. De bescheiden maar opkomende winterteelt van komkommers in Almería biedt eveneens perspectief. Verwarming en een goede klimaatregeling zijn van groot belang om het fungicidegebruik terug te dringen. Maar nogmaals, investeringen in deze technologieën worden in Spanje niet snel terugverdiend. Gezien de maatschappelijke druk en de inspanningen van de sector in Nederland zal het energiegebruik worden teruggedrongen. Mijn verwachting voor 2015 is dat in binnen- en buitenland nog steeds Hollandse tomaten verkrijgbaar zullen; duurzaam geproduceerd en zongerijpt!

Bron: Velden, N., J.A. van der, J. Janse, R.C. Kaarsemaker en R.H.M. Maaswinkel, *Duurzaamheid van vruchtgroenten in Spanje; Proeve van monitoring*, LEI, Den Haag, Rapport 2.04.04, 2004

"Waar we de toekomst mee opscheppen is heel vaak het beeld van een verloren, denkbeeldig verleden." Graham Swift, *Waterland*, Amsterdam: De Bezige Bij, 1984, p. 145.

Koning Karel en de Zes G's

Hans Dageros

Er zal eens een koning Karel zijn,
die regeert over Luilekkerland.

Op een zekere dag zit koning Karel in een even vergeeld als geleerd geschrift te lezen als zijn vrouw, koningin Bella, de koningskamer binnen komt wandelen. Vlak voor de troon blijft koningin Bella stilstaan om haar man eens goed te bekijken.

"Lieverd" zegt ze duidelijk hoorbaar. Koning Karel kijkt verschrikt op en reageert met een afwezig "ja". "Lieverd" herhaalt koningin Bella, "ik zie je zo lekker zitten te lezen en ik moet je eerlijk bekennen dat je nogal pafferig geworden bent de laatste tijd." Koning Karel kijkt zijn geliefde recht in de ogen als koningin Bella vervolgt met: "je buik bolt inmiddels behoorlijk onder je koninklijke sjerp en onder je gouden kroon zie ik een ronde toet met dikke appelwangen en een driedubbele onderkin."

Koning Karel staat op en terwijl hij naar adem haapt om zijn buik goed in te kunnen houden, moppert hij tegen koningin Bella dat het heus wel meevalt. "Bovendien, als koning van Luilekkerland moet ik toch de naam van ons land eer aan doen en

het goede voorbeeld geven door aan mijn onderdanen te laten zien hoe goed en fijn het is om flink te smikkelen en te smullen van al dat lekkere eten dat te krijgen is", zegt koning Karel snibbig, waarbij hij probeert zijn kinnen koninklijk naar boven te laten wijzen. "Anders" vervolgt hij bozer wordend, "zouden we allemaal zo graatmager zijn als jij." Al pratend zijn de buikspieren van de koning verslapt en heeft diens embonpoint zijn plumpuddingige vorm weer aangenomen. "Jij mag van geluk spreken dat ik jou de beste doktoren van het land ter beschikking stel om jouw obsessie met gezonde voeding te behandelen" werpt koning Karel zijn vrouw voor de voeten.

Nu is ook koningin Bella beledigd. Kwader dan ze eigenlijk wil zijn, bijt ze haar man toe: "t Is géén obsessie, Karel, ik zou graag hebben dat je op je woorden let als je het over mijn orthorexia nervosa hebt! Ik begin er toch ook niet over dat ik die vetzucht van jou maar slecht vind voor je libido!"

Koning Karel kijkt zijn Bella geschrokken aan na deze openhartigheden, die niet vaak klinken in de koninklijke vertrekken. "Sorry" zegt hij, zonder dat

hij zijn Bella durft aan te kijken. Ook de koningin heeft blosjes van schaamte en opwinding op haar gezicht. Ze zoekt naarstig naar een ander onderwerp om de stilte mee te vullen.

"Wat zat je eigenlijk te lezen, schat?" vraagt ze een moment later. "Och, ik ben vanmorgen eens de bibliotheek ingelopen en heb daar een oude tekst uit het begin van de 21ste eeuw gevonden van een consumptiesocioloog die het heeft over het voedingsgedrag. Het gaat erover dat mensen op de meest uiteenlopende manieren eten. Eigenlijk is er weinig chocolade te maken van hun voedselconsumptie. Maar als je toch wilt proberen een beetje orde in die chaos te scheppen, dan kun je uitgaan van de zes G's." "De zes G's?" vraagt koningin Bella belangstellend. "Ja, de G van gemak, van gezond, van genieten en van gevarieerd. Dat zijn de eerste vier. De vijfde is die van gewoonte en de laatste is die van goedkoop."

Nadat koningin Bella aandachtig naar haar man heeft geluisterd, zegt ze met een stem alsof ze zojuist het ei van Columbus heeft gevonden: "Maar Karel, dat is geweldig! Als we er nog een G bij verzinnen dan kunnen we elke dag van de week vullen!" Koning Karel verbaast zich iedere keer weer over de vernuftige verbanden die zijn vrouw weet te leggen. Door haar geïnspireerd bedenkt hijzelf iets waarvan hij zeker weet dat dit haar heel blij zal maken. "Geheelonthouding!" schalt het door de troonzaal met een vorstelijk stemgeluid: "Gewoon, een dagje niets eten. Een dagje vasten. Ontslakken!" Morgen leg ik ons plan voor aan de leden van de koningsraad". Koningin Bella is met stomheid geslagen over wat haar man heeft gezegd en alleen in staat om op hem af te rennen en hem te omhelzen.

Koning Karel's Leven G's

Maandag, zo stelt koning Karel voor, zal goedkoopdag zijn. We eten op de eerste werkdag van de week sober, zonder luxe-liflafjes of culinaire hoogstandjes.

Op **Dinsdag** is het gemakdag. Dan wordt niet op geld bespaard, maar op tijd. We eten kant-en-klaarmaaltijden, bezoeken de traiteur, de kantine op het werk of in de school, of we gaan uit eten.

De **Woensdag** zal voortaan geheelonthoudingsdag zijn. Geen vlees of vis vandaag en ook geen halvarine of hagelslag, noch een eitje en een ijsje.

Op **Donderdag** mogen weer alle remmen los, want het is genotsdag. Dan eten we onze lievelingskostjes en is het toegestaan om te snacken en tussendoortjes te snoepen.

Vrijdag is gezonddag. Op deze dag halen we zonder problemen de richtlijnen goede voeding met verse groenten en fruit, die bij voorkeur biologisch zijn geteeld. Pillen en poeders om onze dagelijkse portie vitaminen en mineralen te halen, zijn op vrijdag taboe.

Zaterdag is gewoontedag, waarop we met smaak en alle tijd van de wereld onze traditionele gerechten uit de oud-Luilekkerse keuken eten.

Op **Zondag** mag alles, want dan is het gevarieerdag. Wie ervoor kiest om uitgebreid te kokkerellen voor familie en vrienden maakt net zo'n goede keuze als iemand die kiest voor een kopje soep met een boterham.

In stilte maken ze een vreugdedansje, waarbij Bella de koning liefdevol over zijn bolle buik aait en Karel zijn vingers zachtjes over haar ribben laat gaan. Zodra ze zijn uitgedanst, verbreekt koning Karel de stilte. "Morgen leg ik ons plan voor aan de leden van de koningsraad", spreekt hij plechtig. De koningin knikt hem met een brede glimlach op haar gezicht instemmend toe.

De volgende dag opent koning Karel de raadsvergadering met de mededeling dat hij de invoering van een nieuw voedselconsumptieregime wenst, waarbij wordt aangesloten op aanduidingen als 'woensdag gehakt' en 'vrijdag visdag' uit lang vervlogen tijden. De eerste die het woord neemt nadat koning Karel is uitgesproken, is de raadsheer die de industrie vertegenwoordigt. "Maar hoe moet het nu met de liberalisatie en de verhoudingen met onze meest begunstigde handelspartners Eemoland en Transpatrijzië?" vraagt hij zich vertwijfeld af. De raadsvrouw van de consumentenorganisaties brengt ter tafel dat het G 7-plan van de koning op gespannen voet staat met de keuzevrijheid van de bevolking en inbreekt in hun persoonlijke levenssfeer. Van de kant van de middenstanders wordt gesproken over problemen met de

winkelopeningswetten en concurrentievervalsing. De vertegenwoordigers van de boerenbedrijven wensen dat tenminste de woensdag wordt afgeschaft en klagen dat het in hun ogen eigenlijk toch al alle dagen maandag is. De media voorzien derving van reclame-inkomsten.

Koning Karel hoort alle afgevaardigden geduldig aan en na een uurtje neemt hij nog een keer het woord: "Ik kan en wil jullie niet dwingen, maar koningin Bella en ik gaan eten volgens de zeven G's. Ik geloof dat er geen andere manieren zijn om onze consumptiegewoonten en -patronen dusdanig te veranderen dat we meer evenwichtig gaan eten. Koningin Bella moet wat zwaarder worden en ik moet hoognodig eens wat pondjes kwijt. Ik wil heel het land vragen met ons tweetjes mee te doen." En iedereen is mee gaan doen! De zeven G's van koning Karel zijn na een tijdje helemaal ingeburgerd. Wat de koning heeft doen besluiten om de naam van Luilekkerland te vervangen door Kiplekkerland.

En koning Karel, koningin Bella en de bevolking van Kiplekkerland zullen nog lang, gezond en gelukkig leven!

Gedachten over Grijs & Groen

Lees van Bruchem

De toekomst van landbouw, voedsel en groen in Nederland wordt mede bepaald door bevolkingsontwikkelingen in Europa. Hierbij gaat het om de omvang van de bevolking, consumptievolume en samenstelling, inzet overheidsmiddelen voor zorg in plaats van landbouw en natuur, veranderende behoeften aan ruimtegebruik, recreatie en dergelijke. Wat is er nu te zeggen over de gevolgen van 'minder mensen, ouder wordende mensen, andere overheidsprioriteiten'? In deze bijdrage trek ik, enigszins speculatief, enkele ruwe lijnen over de gevolgen van de vergrijzing. Een van de problemen daarbij is dat er soms sprake is van tegengestelde denkbare effecten, waarbij lastig is aan te geven wat het uiteindelijke effect zal zijn.

Op langere termijn minder monden te voeden

De vraag naar landbouwproducten wordt beïnvloed door de ontwikkeling van de bevolking en van de koopkracht, en door veranderingen in voedingsgewoonten. De Nederlandse bevolking, die nu ruim 16 miljoen bedraagt, zal volgens de prognose van het CBS nog enkele tientallen jaren groeien tot 17,7 miljoen in 2040, waarna zich een daling zal inzetten (De Jong en Hilderink, 2004). Omdat het grootste deel van de Nederlandse agrarische producten in het buitenland wordt afgezet is de bevolkingsontwikkeling in met name de andere EU-landen van meer belang dan die in Nederland. Volgens de basisprognose van Eurostat zal het aantal inwoners van de EU-15 vanaf ongeveer 2020 een daling te zien geven (Eurostat, 2002). Vooral de in de meeste prognoses verwachte bevolkingsinkrimping in Duitsland, de grootste klant van agrarisch Nederland, kan gevolgen hebben. In 2003 telde Duitsland 82,5 miljoen inwoners; de laagste door mij gevonden prognose komt voor 2020 op 78,5 miljoen, met een verdere daling daarna. Omdat voor andere EU-landen op termijn eveneens een inkrimpende bevolking wordt verwacht, ziet het er dus naar uit

dat er vooral na 2020 in de omgeving van Nederland (iets) minder monden te voeden zijn dan in de afgelopen tijd.

Beperkte groei vrij besteedbaar inkomen

Het gegeven dat bij vergrijzing het productieve deel van de bevolking relatief inkrimpt heeft een neerwaarts effect op de economische groei. Dat geldt evenzo voor de pensioenproblematiek, vooral in de landen waar de pensioenen, anders dan in Nederland, grotendeels worden gefinancierd met een omslagstelsel. In de vier scenario's van het Centraal Planbureau voor de economische ontwikkeling tot 2040 varieert de economische groei in Nederland voor de periode 2020 tot 2040 van 0,2% tot 2,2% per jaar (weergegeven in De Jong en Hilderink, 2004). Het gemiddelde van de vier scenario's komt uit op 1,3%, terwijl de groei in de afgelopen twee decennia gemiddeld 2,2% per jaar bedroeg. Mede omdat in de toekomst een groter deel van het inkomen besteed zal moeten worden aan zorg, is aannemelijk dat de groei van het 'vrij besteedbaar' inkomen kleiner zal zijn dan in de afgelopen decennia.

"De tijd gaat voorbij zeggen we; maar we vergissen ons: de tijd blijft en wij zijn het die voorbij gaan."
Francois Raspail

Weliswaar wordt de vraag naar voedingsmiddelen slechts in beperkte mate beïnvloed door de ontwikkeling van de koopkracht, maar enig effect mag wel verwacht worden. Dit zou zich vooral kunnen voordoen bij de vraag naar sierteelproducten. In het verleden was een terugval in de koopkracht in tijden van economische recessie in die sector meestal wel merkbaar. In de meeste toekomstvisies voor de land- en tuinbouw wordt de sierteelt als de grootste kanshebber gezien. Misschien valt dat dus tegen. Denkbaar is dat de toekomstige consument wat minder snijbloemen koopt en wat vaker een plant, omdat hij daarvan langer plezier heeft. Voor de andere agrarische producten zal een beperkte groei van de koopkracht weinig directe gevolgen hebben voor de afzet.

Grotere variatie in consumptiepatronen

Wat de voedingsgewoonten betreft: ouderen eten minder dan jongeren en gebruiken kleinere porties. Dat kan een negatief effect hebben op de afzet van voedingsmiddelen. Denkbaar is dat de vergrijzing ertoe leidt dat de vraag naar voedingsmiddelen nog gevarieerder wordt, bijvoorbeeld doordat meer dieetvoeding nodig is. Dat biedt mogelijkheden voor extra waarde-toevoeging, waarop waarschijnlijk vooral de voedingsmiddelenindustrie kan inspelen. De behoefte aan bezorgdiensten en dergelijke zal, mede door de terugloop van het aantal winkels, toenemen. De samenstelling van de bevolking zal ook in een ander opzicht veranderen, namelijk doordat het aandeel van de allochtone bevolking toeneemt. Dat kan de variatie in het consumptiepatroon verder vergroten.

Krappere arbeidsmarkt

Ook aan de aanbodkant kan de vergrijzing gevolgen hebben. Door de vergrijzing vermindert het aanbod van arbeid. In de vier eerdergenoemde scenario's van het CPB neemt de werkloosheid dan ook af, met dien verstande dat in het scenario met 0,2% economische groei de daling zeer beperkt is. Het ziet er dus naar uit dat de arbeidsmarkt krappere wordt. Arbeid zal daardoor waarschijnlijk duurder worden. Dat geeft als zodanig een extra impuls tot schaalvergroting en tot arbeidsbesparende technische ontwikkelingen. De vergrijzing vormt aanleiding voor de overheid om de staatsschuld (drastisch) te

verminderen. Naarmate meer mensen de pensioengerechtigde leeftijd bereiken, komt in pensioenfondsen vastgelegd vermogen vrij. Beide factoren doen vermoeden dat kapitaal de komende decennia niet schaars zal zijn, en dat daarom de rentetarieven wellicht vrij laag zullen blijven. Mogelijk zijn er echter andere factoren die de rentevoet wel een opwaartse impuls geven.

Drenthenieren

Aannemelijk is dat er weer langer gewerkt zal (moeten) worden, zowel qua uren per week als met betrekking tot de pensioenleeftijd. Dat leidt er mogelijk toe dat de toename van de vrije tijd, die zich de afgelopen decennia heeft voorgedaan, omslaat in een daling. Dat kan negatieve gevolgen hebben voor de groei van de vraag naar plattelandsdiensten in de recreatieve sfeer. Daar staat echter tegenover dat er relatief meer behoefte zal komen aan rustige vormen van recreatie en dat kan voor deze plattelandsdiensten juist positief uitpakken. Doordat er meer kwieke senioren komen, kan er meer vraag zijn naar rustig gelegen woningen op het platteland, voor het zogenaamde Drenthenieren. Misschien kan op die manier een verantwoorde oplossing worden gevonden voor vrijkomende boerderijen. Op langere termijn zal dit verschijnsel weer minder worden, wanneer de senioren minder kwiek worden. Dan krijgen zij meer behoefte aan een beschermde woonomgeving in dorpen of steden, met meer mogelijkheden tot dienstverlening.

Bronnen

Eurostat (2002), *Eurostat Yearbook 2002*
Ewijk, C., E. de Gier, K. Henkens, R. Hielkema, E. van Imhoff en L. van Wissen (2003), *Vergrijzing als uitdaging: Kansen en bedreigingen van een vergrijzende Europese bevolking. SMO, Den Haag*
Jong, A.H. de, en H.B.M. Hilderink (2004), *Lange-termijn bevolkingsscenario's voor Nederland.*

"Scenarios transform information into perceptions... It is a creative experience that generates an 'Aha!' ... and leads to strategic insights beyond the mind's previous reach." *Peter Schwartz*

Inkomen en veiligheid bepalend voor voedselconsumptie

Karin Zimmermann, Kitty Koelemeijer en Sebastien Deneux

Wat eet de Nederlander in 2015? Welke eisen stelt de toekomstige consument aan zijn voeding? En door welke factoren wordt het consumentengedrag ten aanzien van voedingsmiddelen beïnvloed? Antwoorden op deze vragen zijn van belang voor alle partijen in de voedselketen, niet alleen voor het bedrijfsleven maar ook voor overheid en kennisinstellingen.

Drijvende krachten

Op basis van recente inzichten in het gedrag van consumenten is een viertal scenario's ontwikkeld¹. Deze zijn gebaseerd op economische groei en veiligheid als drijvende krachten voor de toekomst van de samenleving en de landbouw. De vier kwadranten in bijgaande figuur representeren beelden van de samenleving in 2015, het leven van haar inwoners en de productie en de consumptie van voedingsmiddelen. Hier gaat de aandacht in het

ECONOMISCHE GROEI +			
VEILIGHEID -	2	Verzekeren en controleren	1
	4	Alles is verhandelbaar	3
		Zelfontplooiing en idealisme	VEILIGHEID +
		Samen nuttig	
ECONOMISCHE GROEI -			

bijzonder uit naar het koop- en eetgedrag ten aanzien van aardappelen, groente en fruit.

Vier toekomstbeelden

Vanwege de tegenstelling tussen middelen en mogelijkheden leveren de beelden "Verzekeren en controleren" en "Samen nuttig" de meest interessante toekomstvisies op voor de landbouw en ons eet- en voedingsgedrag. Deze worden toegelicht.

1 De scenario's zijn ontwikkeld in samenwerking met Universiteit Nyenrode in opdracht van Albert Heijn, haar hofleverancier groenten en fruit Bakker Barendrecht en dochter Holland Crop, en met financiële steun van AKK in het kader van het project "Dynamische Ketenscenario's voor Biologische AGF". De scenario's zijn gebaseerd op literatuurstudie en uitgewerkt via workshops met vertegenwoordigers van bedrijfsleven, overheid en maatschappelijke organisaties, wetenschappelijk onderzoekers en trendwatchers.

Verzekeren en Controleren

Samenleving: In dit scenario draait de kenniseconomie op volle toeren. Een belangrijk deel van de investeringen door bedrijven en overheid in kennis en technologie wordt echter uitgelokt door onveiligheid. Ondanks de postieve inkomensontwikkeling dreigt het failliet van de multiculturele samenleving. We leven in een harde, zakelijke maatschappij. In deze samenleving ontstaan twee groepen: de 'haves' die goed verzekerd zijn en een laag risicoprofiel hebben en de 'have nots' met een hoog risicoprofiel. Onze manier van consumeren kan worden getypeerd met "I want it all and I want it now".

Voeding en eetgedrag: Ons gedrag wordt gekenmerkt door het vermijden van risico en het verzekeren van alles wat waarde heeft. De overheid en verzekeringsmaatschappijen eisen immers dat we ons gedrag verantwoorden ten aanzien van het gezondheidsrisico. Op ongezonde voedingsmiddelen wordt belasting

geheven. We hebben een gezondheidspaspoort en een persoonlijk dieetadvies.

Vanzelfsprekend is er een grote vraag naar voedingsinformatie. We hebben het druk en kiezen voor gemak ten aanzien van keuze, bereiding en bezorging. We kopen voedingsmiddelen onregelmatig en onderweg, 24 uur per dag, zeven dagen in de week, ook door middel van 'one stop shopping' in grote winkelcentra en we laten eten thuisbezorgen. Ons voedsel komt uit een gecontroleerde, transparante keten en wordt verkocht in gecertificeerde outlets. Er bestaan keurmerken voor alle voedingsmiddelen. Genetisch gemodificeerde voedingsmiddelen zijn volop verkrijgbaar. Door middel van 'medicinal food', zowel preventief als curatief, komen we tegemoet aan onze individuele behoeften, gebaseerd op ons risicoprofiel. Ook astronautenvoedsel is populair. Import en productie van voedingsmiddelen zijn gecontroleerd en regionaliteit is geen issue.

Overwegingen ten aanzien van het milieu hebben niet onze eerste prioriteit. We eten zowel op het werk als thuis. In het weekeinde is eten een sociaal gebeuren. We verwennen onszelf met lekker eten. Multicultureel eten is ingeburgerd en we waarderen exotisch eten en een mix van stijlen. De centrale vraag in onze besluitvorming is 'Wat doet ons eten voor ons?' We worden daarbij geholpen door onder andere verzekeringsmaatschappijen en overheid die ons voorkeursproducten en -merken aanbevelen.

Samen nuttig

Samenleving: In 2015 zit Nederland midden in een periode van economisch stagnatie. Ondanks de economisch moeilijke tijden en de harde concurrentie op de arbeidsmarkt leven we in een stabiele samenleving en ervaren een grote mate van veiligheid. De overheid allocceert relatief veel middelen voor de controle op handhaving van normen en waarden.

In deze maatschappij ontstaat groepsverantwoordelijkheid omdat we ons bewust zijn van onze wederzijdse afhankelijkheid en begrijpen dat we samen beter af zijn dan alleen. We maken veel gebruik van openbaar vervoer en de fiets. Het leven doet "dorps" aan en de sociale controle is groot. We zijn genoodzaakt tot eenvoud en hebben geen tijd voor onzin. We moeten voor veel dingen moeite doen, waaronder ons werk en ons privéleven. Ons leven wordt gekenmerkt door 'inconvenience'.

Voeding en eetgedrag: Onze voedingsmiddelen kopen we eens per week in bulk bij de discounter – goedkope, bewerkte, vaak geïmporteerde producten – en voor het overige meerdere keren per week bij groentespecialist, boer en op de markt. De bulkproducten zijn gecontroleerd en traceerbaar. Bij kleine, regionale aanbieders vinden we natuurlijk, veilig afkomstig uit de regio, waarbij productie niet noodzakelijkerwijs grootschalig maar wel kostenbewust plaatsvindt. Anderzijds is er

goedkope import uit andere werelddelen. We eten veel diepvriesproducten. We zijn kostenbewust en zuinig met energie in productie en consumptie. Intrinsieke productkwaliteiten zijn belangrijk en we kiezen voedingsmiddelen op ingrediënten. Onze informatiebehoefte is gericht op de vraag "Wat zit erin?" en we hebben een voorkeur voor vertrouwde, bekende merken. We hebben beperkte aandacht voor aspecten als milieu en diervriendelijkheid want onze blik reikt niet veel verder dan onszelf en onze regio. Gezondheid blijft een issue dat meespeelt in ons kwaliteitsbewustzijn.

Anticiperen

Ontwikkelingen in de maatschappij en bij de consument nopen tot voortdurende aanpassingen in de afzetketens voor aardappelen, groente en fruit. Om adequaat op lange-termijn veranderingen te anticiperen, is een verdere professionalisering nodig van strategische beslissingen. De geschetste visies op het voedings- en eetgedrag geven stof tot

nadenken en vormen een basis voor concrete acties voor marketing- en ketenbeleid in de agrofoodsector.

Via productontwikkeling naar een

De transitie naar een meer duurzame intensieve veehouderij vindt plaats binnen de context van de overgang van aanbodgestuurde naar vraaggestuurde ketens en netwerken in een verder liberaliserende wereldhandel. Concurrentie op de wereldmarkt én steeds hogere eisen op het gebied van ecologie en dierenwelzijn vormen tegelijkertijd kansen en bedreigingen voor een duurzame ontwikkeling. In samenwerking hiermee wordt de strategische context voor overheden steeds complexer. Ook het toeleverende en verwerkende bedrijfsleven alsmede de retail zal in hun eigen strategische context hier een passende rol willen spelen. Er is gelijktijdig sprake van technologische vooruitgang en verdergaande kostenreductie én vraag naar meer natuurlijke productieomstandigheden, van globalisering én regionalisering. Verder bestaan er wisselende visies op de mogelijkheden voor zelfsturing van de veehouderij en daarmee op beleidsstrategieën van overheden, bedrijfsleven en retailers om deze transitie te ondersteunen. Tenslotte is er behoefte aan een betere interactie met de samenleving over productieproces en voedselkwaliteit.

Uitendlopende vraagstukken

Voedselveiligheid, dierenwelzijn en kwaliteit zijn belangrijke thema's voor het toekomstperspectief van de veehouderij. Niet overal wordt aan deze thema's hetzelfde gewicht toegekend. In het Verenigd Koninkrijk en Duitsland worden voedselveiligheid en dierenwelzijn als de cruciale thema's gezien. In Frankrijk daarentegen wordt kwaliteit zeer belangrijk gevonden. Er is vooralsnog nauwelijks sprake van concrete breed gedragen voorstellen die tot een duurzamer perspectief leiden. Daarnaast spelen in samenhang met de regionale verscheidenheid binnen de landen specifieke vraagstukken. Zo speelt de milieubelasting een grote rol in gebieden met een sterke concentratie van intensieve veehouderij; behalve voor Nederland geldt dit ook voor Vlaanderen en Bretagne.

Lusten en lasten

Duurzaamheid lijkt vanzelfsprekend gewenst en de moeite waard. Producenten van voedingsmiddelen spelen daarop in door meer diensten aan te bieden. Op dit gebied is echter nog meer mogelijk. Bij duurzaam ondernemen gaat het erom de uitdagingen die verduurzaming van de landbouw stelt te vertalen naar individueel bedrijfsniveau. Duurzaam ondernemen wordt hier opgevat als ecologisch, sociaal en economisch duurzaam (PPP-benadering). Voorzover ondernemingen in het agrofoodcomplex zich al met verduurzaming bezighouden, betreft dit nog vaak een deelaspect benadering ('profit' en 'planet', zonder 'people'). Door de transitie naar een

duurzame landbouw ontstaat 'duurzaamheidswinst'. Maar de dragers van de lasten en de ontvangers van de lusten zullen in vele gevallen niet overeenkomen. Dit betekent dat er instrumenten moeten worden ontwikkeld om een evenwichtige verdeling van lusten en lasten te realiseren, en de gevolgen van afwentelingsmechanismen te beperken.

Van 'sales' naar marketing

Voor het inkomen van de veehouders zijn de opbrengstprijzen sterk bepalend. Bij een toenemende liberalisatie van de wereldhandel zal de prijsontwikkeling op primair en groothandelsniveau vooral bepaald worden door internationale marktverhoudingen. De liberalisatie zal er naar verwachting toe leiden dat invoertarieven aan de EU-grenzen verder worden verlaagd, waardoor invoer van vanuit landen met een goed ontwikkelde intensieve veehouderij aantrekkelijker wordt. De Nederlandse veehouderij heeft door het veranderende Europese graan- en milieubeleid geen kostprijsleiderschap meer. Omdat verwacht mag worden dat de Nederlandse varkens- en pluimveehouderij steeds minder op prijs zal kunnen concurreren, is de komende jaren een omslag van 'sales' naar marketing noodzakelijk. Een dergelijke omslag is niet eenvoudig. De Nederlandse intensieve veehouderij is een grootschalige productiesector die het overgrote deel van de productie exporteert. Dat betekent dat geen enkel initiatief om de bovengeschetste problemen aan te pakken gedragen kan worden door kleinschalige nicheafzet.

sterkere intensieve veehouderij

GÉ BACKUS

You cannot solve the problem with the same kind of thinking that has created the problem.
Albert Einstein

Toegevoegde kosten genereren bovendien niet automatisch toegevoegde waarde. Indien afnemers sterk geconcentreerd zijn, gezamenlijk inkopen en grote marktmacht hebben, is het moeilijk om substantiële toegevoegde kosten om te zetten in toegevoegde waarde. Het blijft een doorlopend gevecht om terug te krijgen wat erin gestopt is.

Productontwikkeling

Als we naar de vleesvitrine in de supermarkt kijken, dan is op het gebied van productontwikkeling de laatste 25 jaar weinig gepresteerd. We zien vooral traditionele producten. Dan zijn er weinig andere instrumenten voor de detaillist om klanten te lokken dan prijsacties. De basis begint bij het ontwikkelen van producten van een zodanige kwaliteit dat ze interessant zijn in het schap voor de consument om er langs te lopen en ze mee te nemen. En daarmee de retailer de mogelijkheid te bieden om marge te creëren voor zichzelf. Productontwikkeling biedt een belangrijke mogelijkheid voor toegevoegde waarde. Maar welke strategie biedt voor alle partijen in de keten op korte en lange termijn perspectief? Veehouders zijn op zich wel bereid om te veranderen, maar vaak ontbreekt het vertrouwen. Ook de verwerkende industrie is overtuigd van de noodzaak van een betere marktwerking, maar toch staan de ontwikkelingen op dit gebied nog in de kinderschoenen. Er is onvoldoende expertise over percepties van consumenten en daarnaast heeft de communicatie tussen verwerker en veehouders verbetering. Het marktbesef bij de veehouders is

door onvoldoende aansluiting met de markt onvoldoende ontwikkeld. Voor het beter verwaarden is kanalisatie van de aanvoer essentieel. Retailers onderkennen hun verantwoordelijkheid als het gaat om marktgericht werken, maar desondanks is dit nog te weinig geïnternaliseerd in hun feitelijke manier van opereren.

Verse kwaliteitsproducten

Het genereren van toegevoegde waarde kan een belangrijke bijdrage leveren aan verduurzaming van de veehouderij. De ruimte om te investeren in ecologische en sociale aspecten wordt daarmee groter. De meervoudige opgave voor de veehouderij is duurzaam, kostenbewust en marktgericht te opereren. Er moet meer uit de markt komen. Door de kleine marges in de intensieve veehouderij is de ruimte voor koerswijzigingen beperkt. Op elkaar afstemmen en optimaliseren van de activiteiten van de primaire producenten, verwerkende industrie en retail vergroot deze ruimte.

Consumentgerichte productontwikkeling is voorwaarde voor een duurzame ontwikkeling van de intensieve veehouderij in Nederland (en Europa). Levering van verse kwaliteitsproducten in Noordwest-Europa biedt het meeste perspectief. Voor een blijvend stevige positie in deze markt is het noodzakelijk dat de marktgerichtheid van de intensieve veehouderij de komende jaren wordt versterkt.

Duurzaamheidsbericht moet nog rijpen

Klaas Jan Kramer, Koen Boone en Gerben Splinter

Bij bedrijven, burgers en overheid is er een toenemende aandacht voor maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Dit geldt ook voor de agrarische sector. Een van de belangrijkste doelen van MVO is het verschaffen van inzicht in de effecten van het ondernemen op de omgeving. Vanuit maatschappelijke organisaties wordt de overheid opgeroepen om duurzaamheidsverslaggeving verplicht te maken. Maar wat zou de overheid kunnen en moeten doen? Is wetgeving echt gewenst?

Stand van zaken

Op diverse niveaus is er de afgelopen jaren gewerkt aan duurzaamheidsrapportages. Enerzijds zijn er instrumenten ontwikkeld waarmee duurzaamheid kan worden bepaald en anderzijds zijn er diverse bedrijven en sectoren die over duurzaamheidsrapportages.

Het aantal bedrijven en sectoren dat rapporteert over duurzaamheid, is nog vrij gering. Slechts voor twee sectoren van de primaire landbouw, de glastuinbouw en de varkenshouderij, is een sectorverslag beschikbaar. Er zijn ook maar weinig afzonderlijke bedrijven uit het agrocomplex die een duurzaamheidsverslag

Voorbeelden van berichten over duurzaamheid op diverse aggregatieniveaus	
Aggregatieniveau	Voorbeelden
Land	Duurzaamheidsmonitor landbouw
Sector	Duurzaamheidsverslag LTO glastuinbouw
Keten	Diverse projecten zoals rond koffie en sierteelt
Product	Milieukeur
Bedrijf	Scan glastuinbouw
	Checklist agrosector
	Duurzaamheidsverslagen van ondernemingen
Project	Duurzaamheidschecklist voor AKK projecten

uitbrengen. Op productniveau vindt duurzaamheidsmeting vaak eenmalig in een project plaats maar niet periodiek.

Daarnaast zijn sommige partijen, waaronder maatschappelijke organisaties en overheid, ontevreden over de kwaliteit van de verslaggeving. Hibbitt (2004) heeft vastgesteld dat slechts 1% van de informatie in duurzaamheidsverslagen “slecht nieuws” is. Ook uit onderzoek van het LEI (Pannebakker en Boone, 2004) blijkt dat de duurzaamheidsinformatie van de 20 grootste ondernemingen in de agrosector nog van beperkte omvang en kwaliteit is. Dit komt mede doordat stakeholders nog nauwelijks worden betrokken bij het vaststellen van de gewenste informatie. De theoretisch beter onderbouwde duurzaamheidsscans, die in rapportages van een hogere kwaliteit kunnen uitmonden, worden dan ook nog maar mondjesmaat toegepast.

Risico's van verplichte verslaggeving

Uit bovenstaande opsomming zou men af kunnen leiden dat de overheid duurzaamheidsverslaggeving verplicht zou moeten stellen en daaraan kwaliteitseisen zou moeten verbinden. Maar om een drietal redenen lijkt het verstandig dat niet te doen:

- Allereerst is het vakgebied van duurzaamheidsmonitoring nog te veel in ontwikkeling om een standaard vast te kunnen stellen. Terwijl bijvoorbeeld in de financiële wereld al meer dan honderd jaar ervaring is opgedaan met de verslaggeving, is dit rond duurzaamheid pas enkele jaren en op beperkte schaal het geval. Wanneer de samenleving in de toekomst over de prestaties en transparantie van maatschappelijk verantwoord ondernemen wil beschikken, dan moet het vakgebied verder worden ontwikkeld alvorens tot wetgeving kan worden overgegaan.

- Ten tweede verschilt de aard van de duurzaamheidsproblematiek zodanig tussen bedrijven dat één gedetailleerde uniforme wetgeving de kwaliteit van de verslaggeving niet ten goede zou komen.
- Een derde argument is dat de wortel vaak beter werkt dan de stok. De bedrijven die nu rapporteren doen dit vrijwillig en zijn dus beter gemotiveerd dan in het geval verslaggeving zou worden voorgeschreven vanuit de overheid.

Aanbevelingen

Maar hoe zou de overheid de transparantie over duurzaamheid dan wel kunnen verbeteren? Wij zien hiervoor drie mogelijkheden:

1. Doel van verslaggeving benadrukken.

Door veel ondernemingen wordt “meten” als synoniem beschouwd met “afrekenen” en dus is er angst voor alles wat met meten te maken heeft (en vooral voor het publiceren hierover).

Duurzaamheidsrapportage dient echter niet ter veroordeling, maar als basis en aanzet voor discussie en het delen van dilemma's met stakeholders. Hierin kan de overheid een belangrijke rol vervullen. Door het opzetten van een monitoringssysteem komt duurzaamheid op de agenda en wordt het begrip concreet gemaakt. Verder kan het helpen bij de prioritering en bij de analyse van “trade offs” tussen de verschillende thema's. De overheid kan een rol vervullen door zelf het goede voorbeeld te geven bij het gebruik van duurzaamheidsverslagen. Daarnaast kan de overheid voorlichting geven over de rol van monitoring.

2. Kennisontwikkeling en -verspreiding stimuleren en faciliteren

Duurzaamheidsmonitoring is nog een nieuw begrip en sterk in ontwikkeling. De overheid kan kennisontwikkeling (co)financieren en mede organiseren, bijvoorbeeld door bedrijven en stakeholders bij elkaar te brengen. Op deze

manier sluiten wensen van stakeholders en de (bedrijfs en/of sectorspecifieke) verslaggeving beter op elkaar aan. Verder kan de overheid een bijdrage leveren aan de overdracht van beschikbare kennis naar bedrijven. Veel bedrijven weten niet goed wat ze met het onderwerp aan moeten, hoewel zinvolle instrumenten en bruikbare achtergrondinformatie op de markt zijn.

3. Transparantie van sectoren en bedrijven in kaart brengen

De overheid kan een bijdrage leveren in het aangeven welke partijen transparant zijn in het inzicht geven in de maatschappelijk consequenties van hun bedrijfsvoering en/of beleid. Zo kan ze bedrijven die op een juiste manier rapporteren positief onder de aandacht brengen en als voorbeeld voor anderen aanwijzen (‘wortel’). Op deze manier kan een zelfcorrigerend mechanisme op gang worden gebracht waarbij zowel het aantal rapporterende bedrijven als de kwaliteit van de rapportages omhoog gaat.

Wetgeving als sluitstuk

Bedrijven kunnen een belangrijke positieve maatschappelijke rol spelen maar ook veel maatschappelijke schade aanrichten. Er is dan ook veel te winnen voor de overheid op het gebied van MVO. Transparantie over de effecten van bedrijven op hun omgeving is hierbij essentieel. De overheid dient hierbij echter niet het “wetboek te hanteren” maar een faciliterende en stimulerende rol te vervullen. Op de lange termijn, wanneer het merendeel van de bedrijven uit het agrocomplex een duurzaamheidsverslag heeft en het vakgebied verder is ontwikkeld, kan wetgeving bijdragen om de achterblijvers en ‘freeriders’ zover te krijgen dat ook zij een duurzaamheidsverslag uitbrengen.

Bronnen

C. Hibbitt, 2004. External environmental disclosure and reporting by large European Companies; Dissertatie Universiteit van Amsterdam.

Splinter, G.M., K.J. Kramer, T.A. Vogelzang, A.D. Westerman, 2004.

Tell it (... and be good)!; Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen in de glastuinbouw; Den Haag, LEI, Wageningen UR, Rapport 2.04.06

Pannebakker, R. en J.A. Boone, 2004.

Duurzaamheidsverslaggeving in de Nederlandse agrosector; Een empirisch onderzoek over 2001 en 2002; Den Haag, LEI, Wageningen UR, Rapport 5.04.05

Pierick, E. ten en M.J.G. Meeusen, 2004.

Metten van duurzaamheid - II; Een instrument voor agroketen; Den Haag, LEI, Wageningen UR, Rapport 7.04.05

LTO Nederland. Duurzaam en gedurfd, 2004. Maatschappelijk jaarverslag glastuinbouw 2003. LTO Nederland, Den Haag.

Duurzame landbouw in beeld. Den Haag, LEI, Wageningen UR. (te verschijnen)

Checklist agrosector. Den Haag, LEI, Wageningen UR. (te verschijnen)

Van vakman naar ondernemer met visie

Wim de Hoop

IN GESPREK MET BRAM PRINS

De huidige wijze van boeren in de EU is niet langer vanzelfsprekend en staat ter discussie. De burger zegt dat 'boeren' leven van de subsidies en in Nederland eigenlijk weinig functie meer hebben in de huidige mondiale samenleving. De sector is steeds meer reactief, maar zou veel meer proactief op zoek moeten gaan naar innovaties om tot een gewaardeerde en duurzame landbouw te komen. Het blijkt moeilijk te zijn voor beleidsmakers om de zaak in beweging te krijgen. Toch zijn er wel degelijk initiatieven van ondernemers met visie. Aan een van die ondernemers, Bram Prins, heb ik een paar vragen voorgelegd.

Hoe ziet uw eigen bedrijf eruit?

'Momenteel runnen we als familie de onderneming Prins VOF. Die bestaat uit twee melkveebedrijven, een energietak en een adviestak. Toen ik als boer begon was het heel eenvoudig, want we waren sterk gericht op productie en hoe meer hoe beter. Dus zoveel mogelijk melk, punt, basta, uit.'

Dat is nu anders geworden?

'Door de jaren heen is deze missie onder invloed van het gezin, de samenleving en ook de directe omgeving steeds verder aangepast. Onze missie luidt nu: produceren van voedsel en diensten op een door boer en burger gewaardeerde manier.'

Hoe vult u dat in?

'We hanteren onze eigen interne AAA- en externe PPP-standaard. Intern is er de juiste balans tussen Arbeidsproductiviteit, Arbeidsduur en Arbeidsvreugd. Want dat is de basis van sociale duurzaamheid. Daarnaast wordt er veel aandacht besteed aan maatschappelijk verantwoord ondernemen: de externe balans tussen People, Planet en Profit.'

Concreet?

'Dit komt onder andere tot uiting door de aanleg van een fietspad door onze weilanden. Die wordt veel gebruikt. Verder zijn we een energieproject gestart, samen met de gemeente. Daarbij wordt

biogas omgezet in warmte en elektriciteit voor openbare gebouwen en het zwembad. We willen als familie Prins midden in de samenleving staan. Als gewaardeerde medeburgers met een onderneming.'

Wat houdt die adviestak in?

'De adviestak van ons bedrijf bestaat vooral uit het deelnemen in het Agro Centrum voor Duurzaam Ondernemen i.o. van het LEI-WUR. Dit centrum stimuleert initiatieven met behulp van de Interactieve Strategische Management-methode (ISM). Maar daar weet u zelf natuurlijk alles van.'

Waarop baseert u zich in uw advieswerk?

'Voor een renderende en duurzame onderneming zijn de volgende Kritische Succesfactoren van belang:

- Duurzaamheid;
- Vertrouwen en communicatie;
- Nieuwe ondernemersvaardigheden.

We noemen dit overigens geen Kritische maar Kwaliteit Succes factoren.'

Kunt u een voorbeeld geven?

'Onnen ligt bij de stad Groningen. De stad Groningen rukt steeds verder op richting Onnen. De landbouw dreigt hierdoor in de knel te komen en de veertien melkveehouders hebben intussen te maken met veertien verschillende regelingen, instanties en

overheden die zich met hun bedrijven bemoeien. Dit geeft frustraties bij alle belanghebbenden. Nu wordt er gezocht naar een integrale aanpak samen met alle betrokken stakeholders om tot een nieuwe inrichting van het gebied te komen. Hierbij is door alle partijen de wens uitgesproken om een plaats in te ruimen voor de melkveehouderij. Het Agro Centrum is betrokken bij dit proces, dat op de komende decennia is gericht.'

U heeft ook internationale ervaring?

'Met het Agrocentrum hebben we in Polen een internationale training verzorgd van diverse ondernemers in de primaire sector uit Denemarken, Duitsland, Frankrijk en Polen. Daarbij wisten we een verrassende houdingsverandering van de ondernemers te bereiken. Dat lukte door een ondernemer van buiten de landbouw aan het woord te laten, door inzicht te bieden in de eigen competenties en de vertaalslag te maken van de omgeving naar het eigen bedrijf. Ondernemers gaan nu zelf in interactie met hun stakeholders en omgeving en bouwen nieuwe netwerken op. Dit leidt tot een pro-actieve houding, veel meer marktgericht dan productiegericht.'

Hoe verklaart u die veranderde houding?

'Het verder in de toekomst kijken aan de hand van voorbeelden werkt stimulerend om los te komen van het operationele. Hierdoor krijg je een betere vertaling van de gewenste toekomstbeelden naar

de dag van vandaag. Met andere woorden: hoe zal de toekomst eruit kunnen zien (voor mijn bedrijf en de sector), met daarbij de vertaalslag van strategie naar tactiek en operationeel plan. Van belang is hierbij dat ondernemers zelf het initiatief nemen en houden, en doelgericht bezig zijn in plaats van middelgericht. Het interactieve en integrale proces is zowel gebaseerd op een goede materiedeskundigheid rond innovatieve strategieën als op praktische inhoud. Daarbij ontstaan kansrijke innovatieve strategieën, zoals in Onnen en Polen. Dat leidt tot rust in de ondernemingen, in ketens en regio's en meer tijd en aandacht voor management en vakmanschap. De samenleving en de overheden raken als stakeholders bij de sector betrokken en voelen zich medeverantwoordelijk, daar ze ook interactief hun strategie bepalen en met ondernemers en stakeholders in interactie gaan (Onnen).'

De landbouw heeft nog toekomst in ons land?

'Met behulp van interactieve en integrale processen, zoals de Interactieve Strategische Management-methode, zijn ondernemers, ketens en regio's in interactie met stakeholders goed in staat om zelf innovatieve strategieën te ontwikkelen. Dit leidt tot een doelgerichte en duurzame ontwikkeling van een kansrijke landbouw in ons land. De landbouw krijgt dan weer een gewaardeerde plaats in de moderne en mondiale samenleving.'

"In de landbouw komen steeds meer pro-actieve ondernemers die zelf de innovaties zoeken. Ze laten zich daarbij faciliteren door en spiegelen aan hun stakeholders en organiseren daarmee een gewaardeerde en duurzame agrarische sector." **Bram Prins**

“Transitions usually turn out to be a set of actions that are transition-interpreted after the fact rather than transition-planned before the fact.”

Vrij naar: Karl Weick

TRANSITIEMANAGEMENT: DOORPOLDEREN EN/OF TRANSFORMEREN?

Jan Willem van der Schans

Francisca Hubeek

Jos Verstegen

Jolanda van den Berg

VOLGENS HET NATIONAAL MILIEUBELEIDSPLAN 4 STAAN STRUCTURELE BARRIÈRES DE AANPAK VAN HUIDIGE EN TOEKOMSTIGE MILIEUPROBLEMEN IN DE WEG. VERONDERSTELD WORDT DAT DEZE PROBLEMEN ALLEEN DOOR SYSTEEMINNOVATIES KUNNEN WORDEN OPGELOST (BELEIDSINNOVATIE, NIEUWE INSTITUTIES, EN DERGELIJKE). VOOR SOMMIGE SECTOREN WORDT EEN SYSTEEMINNOVATIE NIET TOEREIKEND GEACHT, MAAR IS EEN GENERATIEOVERSTIJGEND MAATSCHAPPELIJK TRANSFORMATIE-PROCES NODIG, WAARBIJ TECHNOLOGISCHE, ECONOMISCHE, SOCIAAL-CULTURELE EN INSTITUTIONELE VERANDERINGEN OP ELKAAR INWERKEN EN ELKAAR VERSTERKEN.

DE TOTSTANDKOMING VAN TRANSITIES IS GEEN ZAAK VOOR DE OVERHEID ALLEEN, MAAR VERGT BETROKKENHEID VAN VELEN, OP VELE NIVEAUS EN IN VELE ROLLEN. ZIEHIER DE GEBOORTE VAN EEN NIEUWE DISCIPLINE IN DE BESTUURSWETENSCHAPPEN: TRANSITIEMANAGEMENT. DE LANDBOUW IS ÉÉN VAN DE SECTOREN WAAROP DIT BEGRIIP VAN TOEPASSING WORDT VERKLAARD. DE VRAAG IS OP WELKE WIJZE DE VELE ACTOREN MOETEN WORDEN INGESCHAKELD, EN OOK, OP WELKE WIJZE DE OVERHEID VANUIT HAAR SPECIALE VERANTWOORDELIJKHEID VOOR HET SYSTEEM ALS GEHEEL EEN BIJDRAGE KAN LEVEREN AAN HET TRANSITIEPROCES.

HET PLATTELAND IN TRANSITIE

In de Agenda voor een Vitaal Platteland kiest het Ministerie van LNV voor versterking van de geïntegreerde gebiedsgerichte aanpak bij de transitie naar een platteland dat een breed scala van nieuwe groene, blauwe en maatschappelijke diensten levert. Centraal hierbij staat de vorming van nieuwe bovenlokale en regionale samenwerkingsverbanden die verantwoordelijk zijn voor ontwikkeling en uitvoering van plannen voor een bepaald gebied.

Uit studies naar gebiedsgerichte samenwerking onder andere van het LEI blijkt dat bij regionale planontwikkeling en uitvoering voornamelijk rijk, gemeenten, waterschappen, alsmede gevestigde maatschappelijke belangenorganisaties zoals terreinbeherende organisaties, provinciale milieufederaties, ANWB en land- en tuinbouworganisaties om de tafel zitten. Het is de vraag of deze partijen de wens, moed en creativiteit hebben om de noodzakelijke ruimte voor gebiedsspecifieke oplossingen en lokale initiatieven te creëren. In de Agenda Vitaal Platteland wordt gesproken over de overheid als partner van ondernemende mensen, maar over welke mensen hebben we het? Als het hierbij voornamelijk gaat om vertegenwoordigers van bestaande instituties, is de angst gegrond dat de discussie over nieuwe vormen van regionale samenwerking blijft steken in vrijblijvende en weinig vernieuwende veranderingen. Het accent zou moeten liggen op ontwikkeling van gebiedsspecifieke instituties voor een vitaal platteland, waarin deelname van nu nog onbekende individuele actieve burgers en ondernemers verzekerd is. Leerprocessen binnen en tussen regio's spelen daarbij een sleutelrol.

ONDERNEMER IN TRANSITIE

Transitiemanagement gaat over “generatie-overstijgende trajecten”, “vele belanghebbende partijen”, en “innovaties op systeemniveau”. Bij een dergelijk breed kader bestaat het gevaar dat essentiële details over het hoofd worden gezien. Eén zo'n detail betreft de rol van agrarische ondernemers in transitieprocessen. Vele veranderingen die nodig zijn om tot een duurzame landbouw te komen vragen immers concrete acties van agrarische ondernemers, zoals aanpassingen in de bedrijfsvoering en/of bedrijfsuitrusting en samenwerkingsafspraken.

Maar hoe is de agrarische ondernemer te bewegen om een transitie tot stand te brengen? Deze vraag is niet gemakkelijk te beantwoorden, al was het maar omdat dé agrarische ondernemer niet bestaat. De ene ondernemer zal graag samenwerken met collega's, terwijl de andere dat ziet als een belemmering van zijn of haar ondernemersvrijheid. De ene ondernemer zal zich snel instellen op nieuwe spelregels terwijl dat bij de andere wat langer duurt. Een complicerende factor bij transitieprocessen is vaak dat er een kloof zit tussen de toekomstbeelden ten behoeve van de volgende generatie ondernemers en de beslissingen van de huidige ondernemers. Deze kloof roept tal van vragen op: zijn de benodigde methoden en technieken wel voldoende uitgekristalliseerd? Waarom zou ik er als eerste mee beginnen en daarmee de hete kolen ook voor anderen uit het vuur halen? Daar komt nog bij dat toekomstbeelden vaak vaag zijn, niet algemeen worden gedeeld en bovendien dynamisch van aard zijn. Veel vragen over de stand van de techniek, aanwezige subsidies, mogelijke patenten houden rechtstreeks verband met het brede kader waarmee we deze paragraaf begonnen. Hiermee is de cirkel rond!

VEEHOUDERIJ IN TRANSITIE

De meest kansrijke strategieën voor de intensieve veehouderij in Nederland zijn, aldus de Minister van LNV, brede kwaliteitsverbetering en de ontwikkeling van niche markten. ‘Een kostprijsstrategie hoort daar niet bij’. De ontwikkelingen in de praktijk laten evenwel zien dat schaalvergroting (zowel van primaire als verwerkende bedrijven) en daarmee samenhangende rationalisaties aan de orde van de dag zijn, ook voor bedrijven die claimen een bijdrage aan de verduurzaming van de veehouderij te leveren. Het is opmerkelijk dat de overheid zich uitlaat over de meest kansrijke strategieën die het bedrijfsleven zou moeten kiezen, temeer daar juist in het huidige politieke klimaat de eigen verantwoordelijkheid van economische en maatschappelijke actoren hoog in het vaandel staat. Tevens is opmerkelijk dat geen onderscheid wordt gemaakt tussen de strategie van primaire producenten en die van verwerkende bedrijven of *retailers*. De praktijk laat zien dat wanneer de ene schakel in de keten voor een toegevoegde waarde strategie kiest, dit voor de andere vaak een lage kosten strategie impliceert.

De transitie naar een duurzame veehouderij is een uniek zoekproces waarbij bedrijven laveren tussen wat overheden opleggen, maatschappelijke organisaties vragen en afzetmarkten toelaten. Er wordt al doende geleerd en al lerende gedaan. Onderzoek laat zien dat duurzame strategieën voor primaire producenten vaak gebaseerd zijn op toegevoegde waarde én lage kosten. Het is noch voor bedrijven, noch voor de overheid, makkelijk op voorhand vast te stellen welke strategieën uiteindelijk resultaat op leveren. Regeren is achterom zien.

KENNIS IN TRANSITIE

Er wordt vaak verondersteld dat het ondernemers in de agrobusiness aan de benodigde kennis ontbreekt om de omslag te bewerkstelligen van een productiegerichte naar een vraaggerichte voedselketen. Technisch gezien is de aard van de kennisbehoefte inderdaad veranderd. Enkele decennia geleden draaide alles om productiestijging, maar in het huidige klimaat is een diversiteit aan kennis over innovaties, markten en duurzaamheidsaspecten vereist. Uitwisseling van kennis via het OVO-drieluik voldoet alleen in het geval er gezamenlijke belangen zijn, en voorzover het gaat om expliciete kennis, het weten en het kennen. Daarentegen zijn voor de uitwisseling van impliciete kennis, ingebed in vaardigheden en intuïties, het willen en het kunnen, andere media vereist, bijvoorbeeld *communities of practice*.

Ook wanneer gekeken wordt naar de ‘leefomgeving’ voor kennis, is er een verandering opgetreden. Helaas is de ruimte waarbinnen, en de basis waarop kenniscirculatie mogelijk is, eerder verkleind dan verruimd. Door een toename van middelvoorschriften is het ondernemerschap in de agro-business eerder afgeremd dan gestimuleerd. Als er geen ruimte is om te excelleren, is er ook geen vraag naar kennis. Het is met kennis (-circulatie) als met het beheer van een rivier. Je kunt het water zelf niet laten stromen, maar wel de bedding verbreden.

“Het beste aan de toekomst is dat ze altijd maar met een dag tegelijk komt.”

Natuur voor Geld ? Geld voor Natuur ?

Karel van Bommel, Aris Gaaff, Greet Overbeek en Teunis van Rheenen

Het is donderdagavond, twee dagen voor Kerst. Buiten waait de wind en is het koud. Binnen brandt het haardvuur en brengt de kerstboom licht op deze donkere avond. Onder het genot van een goed glas wijn voeren drie deskundigen een dialoog over de verhouding tussen natuur en mensen.

Ecologicus: De natuur in Nederland staat zwaar onder druk. Zonder natuur geen leven. De overheid heeft hierin een grote verantwoordelijkheid. Geld moet vooral aan het aankopen van grond worden besteed. Op deze manier houdt de overheid de natuurontwikkeling in eigen hand en stelt ze de natuur ook in de toekomst veilig.

Politicus: Maar voor het aankopen van de grond moet wel draagvlak zijn in de maatschappij. De mensen willen behalve natuur ook andere dingen met de grond doen: iedereen wil een huis met tuin.

Consumenticus: Volgens mij kan er meer geld aan voorlichting en communicatie worden besteed, bijvoorbeeld over nog onbekende stukjes natuur, maar dan wel graag op menselijke maat. Daarnaast zouden er meer fietspaden en wandelpaden moeten worden aangelegd, zodat we meer van de natuur kunnen genieten.

Ecologicus: Dat is wel gevaarlijk voor de natuur. De natuur is er juist bij gebaat dat er onbekende stukjes zijn en dat niet alles even toegankelijk is. We hebben als gemeenschap de plicht om de natuurkwaliteit te waarborgen.

Consumenticus: Maar dat betekent toch niet dat er geen pad doorheen kan? De natuur moet wel toegankelijk zijn.

Politicus: Je moet keuzes durven maken, je kunt niet EN grond aankopen EN de natuur aantrekkelijk maken voor recreatie. Voor aankoop is volgend jaar € 85 miljoen uitgetrokken, daar koop je een paar duizend hectare voor.

Consumenticus: Volgens mij is er al best veel natuur, maar deze sluit niet altijd aan bij de wensen van mensen. Ik wil graag duinen en strand, anderen zoeken de bossen en heidevelden op, maar wat moeten we met al die diersoorten?

Ecologicus: Natuur is meer dan grond aankopen en beleving. Kijk, de natuur wordt bepaald aan de hand van de 27 natuurdoelen, die allemaal zijn uitgewerkt in het Handboek Natuurdoeltypen. Dat zou iedereen moeten lezen die iets over natuur wil zeggen.

Politicus: Zou het aantal dan niet beter teruggebracht kunnen worden van 27 naar bijvoorbeeld 12? Daar zou ik me wel sterk voor willen maken.

Consumenticus: Wat mij betreft wel, maar wat zijn natuurdoelen eigenlijk? Zijn dat gebruiksfuncties van de natuur, waar je bijvoorbeeld mag wandelen, eten, fietsen, skaten, kanoën en dergelijke, of wat er groeit en bloeit? Volgens mij zijn de gebruiksfuncties van belang en dan is 12 misschien al veel...

Ecologicus: Ho, Ho, natuur is meer dan alleen menselijk nut. Deze natuurdoelen zijn ten behoeve van de natuur en niet ten behoeve van de mens. De mens moet juist over de natuur waken!

Politicus: Was het niet beter geweest als de natuurdoelen waren afgestemd op mensen in plaats van op de natuur?

Consumenticus: Ja, dan hadden de mensen het misschien ook begrepen!

Politicus: Het natuurbeleid lijkt te veel voor en door ecologen gemaakt.

Ecologicus: (zwijgt)

Consumenticus: Ja, wat zit er eigenlijk achter het natuurbeleid?

Ecologicus: Achter het beleid zit soorten beschermen, de biodiversiteit waarborgen. Dat hebben we ook in internationale verdragen vastgelegd, zoals de Vogelrichtlijn en de Habitatrichtlijn. De helft van de soorten in Nederland die in de Habitatrichtlijn staan gaat achteruit, ik denk aan de noordse woelmuis en de grote vuurvinder. Die mogen niet verdwijnen!

Politicus: De internationale verplichtingen staan buiten kijf.

Consumenticus: Internationale verplichtingen, wat heb ik daar aan?

Politicus: Hieruit proef ik dat we het beleid beter moeten communiceren, de natuur dichterbij de burgers moeten brengen. Kunnen we de burgers bijvoorbeeld duidelijk maken dat het beleid van de afgelopen 10 jaar nut heeft gehad?

Ecologicus: De achteruitgang van de natuur is minder erg dan wanneer er geen beleid was geweest. Toch gaat het nog steeds door. Vlinders, vogels op heidevelden, ik schat zo'n 10% afname alleen al in de laatste 12 jaar. Ik ben er overigens wel van overtuigd dat er in 2030 positieve resultaten te zien zullen zijn.

Consumenticus: Dat zie ik dan weer niet echt, maar wat ik wel zie is dat de betrokkenheid van mensen bij natuur het afgelopen decennium sterk is toegenomen. Kijk eens naar alle bijdragen van burgers. Denk ook aan boeren en particulieren die aan natuurbeheer zijn gaan doen.

Politicus: Inderdaad, boeren beheren 85.000 ha natuur.

Ecologicus: We moeten niet alleen beheren, we moeten ook de natuur herstellen, zoals die in 1950 was.

Consumenticus: Waarom moet dat?

Ecologicus: Omdat de mens de natuur gebruikt en verbruikt. Zonder natuur gaan we er allemaal aan.

Consumenticus: Maar we voegen ook natuur toe. Kijk eens hoeveel hectare natuur we hebben ontwikkeld. De uiterwaarden zijn opgeknapt, duinen worden geschoren en krijgen weer groen dons en dichtbij de steden worden nieuwe natuurwerelden gebouwd.

Politicus: Ja, denk aan het smulbos voor de allochtonen. Misschien is het nog niet de juiste manier, maar het is wel een serieuze poging om een brug te bouwen tussen mens en natuur.

Ecologicus: Inderdaad, de natuur produceert ook lekkere dingen, en je bent verzekerd van verse producten.

Consumenticus: Maar dat gebeurde natuurlijk al met het bramenplukken in de duinen. En we zitten hier lekker bij de kerstboom. Verder vinden veel mensen het leuk en waardevol om zelf wat aan natuurbeheer te doen.

Helaas raken de glazen leeg en begint het haardvuur te doven. Hoe denken de geleerden in het nieuwe jaar rekening met natuur blijven houden?

Politicus: (altijd wakker natuurlijk): Geld op de begroting houden. Meer in natte natuur investeren, dan houden we droge voeten en is er ook nog wat leuks te beleven aan de klimaatverandering. Misschien moeten we dan de zegkorfslak of de korenwolf maar opgeven.

Ecologicus: We moeten alle soorten beschermen. Internationaal gezien is de natte natuur in Nederland heel belangrijk.

Consumenticus: Ik zou de bijdrage van mensen aan natuur in hun woonomgeving willen vergroten en meer aandacht willen voor de verrassende bijdrage van natuur aan eten, gezondheid, cultuur en avontuur. Kortom: laat boeren en buitenlui zelf meer natuur beheren en maak natuur verfrissender en toegankelijker voor mensen.

Politicus: Een efficiëntere besteding van middelen zou ook niet slecht zijn. Dus

bijvoorbeeld niet alleen natuur ontwikkelen maar ook combinaties maken, zoals veiligheid met natte natuur.

Het natuurbeleid moet ertoe leiden dat de natuur in de toekomst nog beter bij de wensen van mensen aansluit, zonder dat de internationale verplichtingen uit het oog worden verloren. Hiervoor is véél geld nodig en daarom zal het geld voor natuur efficiënt ingezet moeten worden.

Kortom, de deskundigen zijn dicht bij Galilei gekomen die bijna vier eeuwen geleden de discussie uitspitte of de zon nu om de aarde draait of de aarde om de zon. Hun conclusie is dat het vooral om geld draait.

Een greep uit de inspirerende literatuur

Bal, D., H.M. Beijer, M. Fellingier, R. Haveman, A.J.F.M. van Opstal & F.J. van Zadelhoff (2001), *Handboek Natuurdoeltypen*. Tweede, geheel herziene editie, Wageningen: Expertisecentrum LNV.

Brink, J.C., K.H.M. van Bommel, J.B. Latour, S.S.H. Ligthart, T. van Rheenen, E.G. Steingröver (2003), *Kosteneffectiviteit natuurbeleid: Methodiek-ontwikkeling; Tussenrapportage 2003; Werkdocument 2003/31*, Bilthoven: Natuurplanbureau.

Galilei, G. (1632), *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo (Dialog over the Two Most Important Systems of the World)*, Florence, Giovanni Battista Landini.

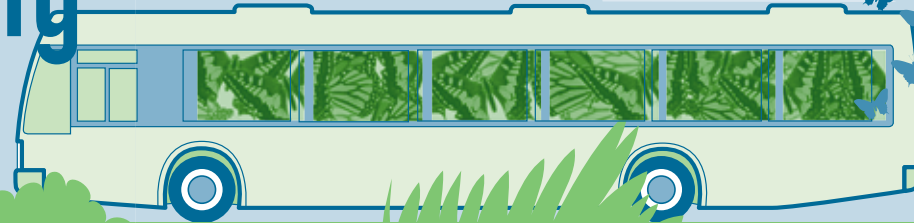
Milieu- en Natuurplanbureau (2004), *Natuurbalans 2004*, Bilthoven, RIVM

Overbeek, G., S. Lijmbach, (red.) (2004), *Medeverantwoordelijkheid voor natuur*, Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Vlinders op bestelling

De mens heeft zijn fantasie om hem
voor te bereiden op de werkelijkheid.
Cees Buddingh' (1918-1985)

Marie-José Smits en Hans Leneman

Vijf jaar geleden stond hier enkel een boerderij met rijen peen en uien, afgewisseld met klaver. Nu bepalen geurende kruiden en fladderende vlinders de sfeer. Het is idyllisch: biodiversiteitsbedrijf De Merkenrode in de Groene Stad. Wat is er veranderd? We vragen het aan Mees Broerse (35), de eigenaar.

"Vijf jaar geleden heb ik het bedrijf overgenomen van mijn moeder," zegt Mees, terwijl hij trots over zijn bedrijf uitkijkt. "Het was een biologisch vollegroondsgroente-bedrijf, maar ik lever nu biodiversiteit in plaats van voedsel. Ik was boer, nu ben ik producent biodiversiteit, of beter probio. Als nevenactiviteit produceer ik landschapselementen."

Mees woont samen met zijn man Jayro Pivoe. Jayro is kunstenaar en organiseert tevens schildercursussen waarbij de landschapselementen centraal staan (www.biopaint.nl). Mees en Jayro hebben drie kinderen, een hond en vijf fretten.

Waarom ben je overgeschakeld?

"Ik vond de prijs voor biologische producten te laag worden; Nederland kan niet op tegen de Polen en Hongaren. Mijn moeder deed al geruime tijd aan natuurbeheer en dat had ook mijn interesse. En... een bezoek aan Brazilië heeft mijn ogen werkelijk geopend! Mijn man is Braziliaan, weet je. En via het Internet werk ik nauw samen met twee geëmigreerde collega's in Brazilië; daar is probio echt aangeslagen, en met

name aan de rand van het Amazonegebied ook heel lucratief. In 2016 zijn we daar op vakantie geweest, en daarna wist ik het: probio is mijn toekomst."

Ik heb gehoord dat het wel een ingewikkelde regeling is...

"O ja, de EU weet wel van wanten als het gaat om "Application Forms". Mijn moeder vond het dan ook maar niets, het deed haar aan vroeger denken. Maar mijn juridisch adviseur was gelijk enthousiast, en ik moet zeggen dat de vergoedingen de inspanningen ruimschoots compenseren."

Biodiversiteit ook voor de particulier interessant

EU Commissaris Chouffoir van Duurzame Ontwikkeling heeft er hard aan getrokken om biodiversiteits-productie (probio) ook mogelijk te maken voor particulieren. Natuurmonumenten produceert al jarenlang biodiversiteit. Officieel zijn ze daarmee begonnen in het gebied in en rond het Naardermeer in 2010. Toen heeft Natuur-monumenten een biodiversiteitscontract afgesloten met de overheid waarin is vastgelegd hoeveel geld zij krijgen voor de aanwezigheid van bepaalde flora en fauna.

Chouffoir is een groot voorstander van afrekenbaarheid en rechtsgelijkheid in internationale kaders en vindt de probio ontwikkeling een belangrijke mijlpaal. Zij is een groot voorstander van contracten met iedereen, die biodiversiteit wil beschermen. Zij acht dit noodzakelijk om op lange termijn biodiversiteit te blijven houden.

Je bent één van de eerste particulieren in de Groene Stad die een contract heeft afgesloten. Wat betekent dat contract nu praktisch?

"Ik kan per jaar bepalen welk type biodiversiteit ik wil produceren. Natuurlijk moet dat wel in de Groene Stad passen, en op mijn bedrijf. De EU geeft jaarlijks een prijzenlijst uit voor de verschillende flora en fauna. Ik bestudeer die prijzenlijst altijd goed en beslis dan op welke flora en fauna ik me ga richten. In 2019 waren dat specifieke grassen, kruiden en vlinders. Vooral de vlinders zijn een succes geworden en voor dit jaar is de prijs van vlinders heel behoorlijk. Dus dit jaar ga ik weer voor vlinders."

En als het nu tegenzit met die vlinders, door een late, strenge winter bijvoorbeeld?

"Daar is het contract heel helder in, het is allemaal volgens het "no cure no pay" principe. Dus minder biodiversiteit betekent minder inkomen. Ons bedrijf loopt zo wel meer risico. Ik merk ook dat mijn vroegere collega's hier in de buurt dat verhoogde risico als een belangrijke hinderpaal zien. Mijn moeder was er daarom ook erg op tegen. Maar ik denk dit de enige manier is om overeind te blijven in dit gebied dat steeds verder verstedelijkt."

Hoe verliep de overgang?

"Tja, als ik daar aan denk... het was een hele stap en zonder mijn man was het niet gelukt. Het inkomen van Jayro heeft ons wel door het eerste jaar heel geholpen, er moest nogal wat veranderen en dat betekende nauwelijks

inkomsten uit biodiversiteit. Dat was het volgende jaar al beter. En ik leer dagelijks bij, kan zelf de resultaten bijhouden (ook een eis in het contract) en dat motiveert me bijzonder."

En hoe wil je verder?

"Als probio! Ik twijfel wat ik met CO2 absorptie kan doen; het moet ecologisch passen en ik heb dan extra grond nodig. De grondprijzen zijn erg hoog in de Groene Stad. In de tijd dat de Groene Stad nog het Groene Hart heette was grond in deze regio al duur, maar de prijzen zijn sinds de naamswijziging alleen maar verder gestegen. Daar zal ook probio, zeker als de opbrengsten zo blijven, geen verandering in brengen."

In de tijd dat de Groene Stad nog het Groene Hart heette, was er toen eigenlijk niet meer biodiversiteit in de regio dan nu? Nu is het hier verstedelijkt met een enkel biodiversiteitsbedrijf.

"Ach ja, mensen willen wonen en werken. Dan wordt het vanzelf volgebouwd. En als compensatie verbouw ik nu biodiversiteit op mijn bedrijf. Dat houdt de zaak weer een beetje in evenwicht."

Maar het zorgt wel voor meer administratieve lasten, lijkt me.

"Dat wel ja. Behalve het invullen van de Application Forms, moet ik ook zelf de resultaten bijhouden, wat me ongeveer een uur per dag kost. En dan komt nog twee keer per jaar iemand vanuit Brussel voor de controle. Het is veel geregeld maar het levert dan ook wel wat op: namelijk hele mooie vlinders!"

Cross-compliance:

brug tussen landbouw-, milieu- en natuurbeleid

Floor Brouwer
Teunis van Rheeën

Met de invoering van het cross-compliance stelsel gaan milieu- en natuurdoelstellingen – naast andere Europese doelstellingen zoals voedselveiligheid en dierenwelzijn – een rol spelen in het landbouwprijs- en inkomensbeleid, de zogenaamde eerste pijler van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB). Mogen we nu verwachten dat het GLB de komende jaren een grotere rol gaat spelen in het realiseren van milieu- en natuurdoelen?

Prikkels voor milieu- en natuurwaarden

De afgelopen tien jaar zijn in de tweede pijler van het GLB programma's ontwikkeld voor het verbeteren van natuur- en milieukwaliteit. Deze programma's maken deel uit van de plattelandsontwikkelingsplannen. Centraal hierin staat het veranderen van de bedrijfsvoering. Om deelname aan deze programma's te bevorderen worden vergoedingen gegeven. Economische afwegingen zijn cruciaal bij de keuze van boeren om aan natuurdoelstellingen bij te dragen: maatregelen voor milieu en natuur worden afgewogen tegen alternatieven om de productie te vergroten. Op dit moment spelen de milieu- en natuurvergoedingen in het Europese plattelandsbeleid al een vrij belangrijke rol: zo'n 20% van de agrariërs in de EU ontvangt een vergoeding. In Nederland komt ongeveer een kwart van de melkveehouders voor deze beheersvergoeding in aanmerking. In de EU ligt dat met 40% fors hoger: in Duitsland, Luxemburg, Oostenrijk en Zweden gaat het om meer dan de helft

van de melkveehouders. Voor veel bedrijven in Nederland is de vergoeding vanwege de hoge productiewaarde per hectare echter onvoldoende om het inkomensverlies goed te maken.

Korting op bedrijfstoelage

Het stelsel van cross-compliance, dat vanaf 2005 wordt ingevoerd, slaat een brug tussen het landbouw-, milieu- en natuurbeleid. Om in aanmerking te komen voor de bedrijfstoelage, die in 2006 de hectare- en dierpremies gaat vervangen, zullen bedrijven moeten voldoen aan een achttiental Europese richtlijnen op het terrein van milieu, voedselveiligheid, diergezondheid en dierenwelzijn. Vanaf 2005 geldt dit onder meer voor de Vogel- en Habitatrichtlijn. Worden basisnormen niet nageleefd, dan kan een deel (maximaal 15-20%) van de rechtstreekse steun worden ingetrokken. Een belangrijk argument voor de Europese Commissie is dat het maatschappelijk onaanvaardbaar is dat een ondernemer belastingmiddelen ontvangt als deze niet aan algemene regels voldoet. Het stelsel van cross-compliance laat natuurlijk onverlet dat alle bedrijven te maken hebben met de wet- en regelgeving. Producenten in de intensieve veehouderij en de tuinbouw krijgen vrijwel geen toeslagen omdat voor hun hoofdproducten geen premies gelden. Het systeem heeft voor deze bedrijven dus geen effect, maar ook voor deze bedrijven blijft natuurlijk wel de reguliere wet- en regelgeving van toepassing.

Weinig winst op korte termijn

Op korte termijn mag niet worden verwacht dat de invoering van cross-compliance in Nederland tot grote winst voor natuur en milieu zal leiden. Als voorbeeld nemen we de melkveehouderij. De dier- en hectarepremies zijn in Nederland in de melkveehouderij gemiddeld ongeveer 3500 euro, zodat men bij niet-naleving van de basisnormen te maken kan krijgen met een korting van zo'n 500 euro. Dit is fors lager dan in de omliggende lidstaten, waar de melkveehouderij veelal gecombineerd wordt met vleesvee en schapehouderij en korting op de dierpremies tot veel grotere inkomensverliezen zal leiden. Verwacht mag dan ook worden dat de sturende werking van cross-compliance voor de Nederlandse melkveehouderij beperkt zal zijn. Vanaf 2008 wordt de (oplopende) melkpremie echter ook in de bedrijfstoelage ondergebracht, waardoor het beeld er voor Nederland heel anders uit gaat zien. De regels van cross-compliance kunnen voor melkveebedrijven dan een aanzienlijk verlies aan inkomsten betekenen wanneer deze bedrijven niet aan de Europese regels rond milieu en natuur voldoen.

Verdere ontwikkeling van cross-compliance

De uitvoerings- en controlelasten zullen met de invoering van cross-compliance fors toenemen, vooral omdat bedrijven periodiek op de naleving van de voorwaarden moeten worden gecontroleerd. Omkering van de bewijslast zou de administratieve lasten voor de overheid kunnen verminderen. De boer zou in dat geval een certificaat moeten kunnen tonen waarin vastgelegd is dat aan hij aan de minimumeisen voor milieu, natuur, dierenwelzijn en voedselveiligheid

voldoet. Om voor de volledige inkomenscompensatie in aanmerking te komen lijkt dit een redelijke eis. Overwogen zou kunnen worden om de eisen te laten aansluiten bij de codes voor Goede Landbouwpraktijk die de detailhandel in het kader van EUREP-GAP (een werkgroep van internationaal opererende supermarkten) ontwikkelt. Bedrijven die voldoen aan deze eisen (en daarvoor gecertificeerd worden) zouden met dat certificaat ook in aanmerking kunnen komen voor de bedrijfstoelage in het kader van de eerste pijler van het GLB. De overheid zou in dergelijke gevallen slechts steekproefsgewijs de certificerende instelling hoeven te controleren.

Opknopbeurt

Door het stelsel van cross-compliance zal het GLB de komende jaren een steeds nadrukkelijker rol spelen in het realiseren van milieu- en natuurdoelen. Doelstellingen voor milieu, natuur, voedselveiligheid en dierenwelzijn zijn nu direct verbonden met de landbouwprijs- en inkomenssteun. Mede vanwege de onderhandelingen over liberalisering van de wereldhandel, kunnen de komende jaren nieuwe voorwaarden voor de betreffende bedrijfstoelage worden ontwikkeld. De brug tussen landbouw-, milieu- en natuurbeleid zal de komende jaren nog wel een opknopbeurt moeten krijgen.

Cross-compliance zal leiden tot een betere handhaving van Europese wetgeving

Ambtenaar van de EU

De natuur rekent
op haar boeren.

Naar: De landbouw
rekent op zijn L.E.I.

PASSEN EN METEN, ZEKER WETEN? IN DE BAN VAN SAN

RAYMOND SCHRIJVER, ROLF GROENEVELD, PAUL BERENTSEN EN TANJA DE KOEIJER

“O FIONA, zeg het mij dan toch, opdat ik het zeker weet. Ik ben slechts een arme boer, arm maar van goede wil. Uw naam FIONA, betekent toch niet voor niets ‘Farm level Integrated Optimization of Nature and Agriculture’. Moet ik tien procent van mijn grond opofferen aan de grote SAN ¹? Zou dat verstandig zijn? Word ik daar beter van?”

“Vertel mij wat je hebt” sprak FIONA, “dan zal ik zien”.

“Nou, ik heb een melkveehouderij in het veenweidegebied van Utrecht met 600.000 kg melk en 60 ha grasland waar het water me tot aan de lippen staat. En eh, o ja, ook nog een klein bedrijf op het Drentse zandplateau; 35 koeien en 20 ha grond, dat is alles.”

“Je moet van het water dat je tot de lippen staat drinken, het water zal je dorst lessen,” sprak FIONA.

“Kunt u wat preciezer zijn?”

“Nou goed dan...”

Op dat veenweidebedrijf kun je volgens mijn berekeningen, waarbij ik rekening heb gehouden met het feit dat je hier alleen maar grasland hebt waar de koeien onbepaald weiden, met jouw verouderde werktuigenpark, met de hoeveelheid werk die jouw dochter, die het bedrijf runt, in juni kan verstouwen, met de capaciteit van de ligboxenstal, met de verrassend hoge melkproductie per koe van jouw gespreid kalverende veestapel en met nog zo een

paar van die kleine dingetjes, wel 30,5 ha aan SAN geven. Het beste kun je dan vragen om ruim 19 ha weidevogelpakket van 22 juni en om 11 ha bont hooiland, waar je niet mag bemesten en uitsluitend mag maaien. SAN zal je in dat geval goed belonen, jouw inkomen kan daar met 16% toenemen. Daarvoor zul je dan wel 29% van je quotum moeten verhuren, anders past het niet.

Jouw Drentse zandbedrijf is intensiever en voor intensieve bedrijven zijn de mogelijkheden om natuurbeheer in te passen over het algemeen wat minder. Maar doordat je ook wat kleiner bent is het juist weer makkelijker om natuurbeheer in te passen, je loopt er namelijk minder snel tegen arbeidsknelpunten op. Je kunt er op 9 ha overeenkomsten sluiten. Kies ook hier voor de zwaardere pakketten. Het inkomen zal daardoor kunnen toenemen met 8%, maar een vetpot zal het hier niet worden en je zult hierbij 27,5% van je quotum moeten verhuren. Dit bedrijf run je zelf is het niet?

Bij beide bedrijven zul je er overigens goed aan doen om, ook als je niet met SAN in zee gaat, een flink deel van je quotum te verhuren, 15% op het Drentse bedrijf en 21% op het Utrechtse bedrijf.”

“Om van te watertanden, wat knap zeg. Dit heeft u al meer gedaan?”

“Ja hoor, en heus niet alleen voor arme boeren zoals jij. Nog onlangs is mij gevraagd om na te gaan hoeveel grond de melkveehouders in ruime jas gebieden ² bij de SAN regeling zouden willen aanmelden. Heb je nog meer vragen?”

“Ja, en wat nu als in de toekomst de melkquotering wordt afgeschaft en de melkprijs daalt?”

“Omdat het afsluiten van SAN-overeenkomsten toch in de eerste plaats ingrijpt op voedertechische aspecten zal een daling van de melkprijs daar slechts beperkt invloed op hebben, temeer doordat in de huidige opzet van SAN de prijzen van de pakketten gekoppeld zijn aan het inkomen dat elders in de landbouw kan worden gerealiseerd. De prijsverhoudingen zullen daardoor niet wezenlijk veranderen en dus ook de bedrijfsvoering niet. Het eventuele afschaffen van de melkquotering is een ander verhaal. Kijk, SAN is vooral interessant voor extensieve bedrijven. Door een deel van het melkquotum te verhuren wordt je bedrijf als het ware extensiever. Wanneer nu die mogelijkheid komt te vervallen dan blijft er bijvoorbeeld op jouw intensievere bedrijf in Drenthe vrijwel geen ruimte meer over voor het afsluiten van een SAN overeenkomst. Het veenweide bedrijf is echter zo extensief dat daar nog steeds ruim 2 ha botanische pakketten en 11 ha weidevogelbeheer in het bedrijfsplan kan worden opgenomen. Je ziet, mijn beste, het is allemaal een kwestie van passen en meten, daar kom je een heel eind mee.”

“Maar helemaal zeker weten doe je het ook niet, O FIONA?”

“Nee, ik ben geen orakel, er kunnen altijd omstandigheden zijn die ik niet heb voorzien en waardoor je de bedrijfsvoering weer moet aanpassen. Maar kom gerust terug, je mag me alles vragen.”

¹ Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer

² In een “ruime jas gebied” kunnen binnen de totale begrenzing (zoekgebied) op een kleinere oppervlakte beschikkingen worden afgegeven.

Hoe het platteland verdween uit Nederland

STIJN REINHARD

HET IS ALWEER RUIM 25 JAAR GELEDEN, MAAR BIJ

DE OUDEREN STAAT HET-BEGIN VAN DEZE EEUW NOG

VERS IN HET GEHEUGEN GEGRIPT, AL WAS HET MAAR

VANWEGE DE POLITIEKE MOORDEN IN ONS LAND.

Zweeftram

Wie nu met de zweeftram tussen Bodegraven en Amsterdam snelt, moet goed opletten om de laatste restanten van het veenweidegebied niet te missen. Ooit werd dit gebied gedomineerd door lange smalle graslandpercelen omgeven door sloten. In de laatste decennia van de vorige eeuw probeerde men dit landschap te conserveren, door woningbouw te verbieden in wat toen het “Groene Hart” heette. Dit werd losgelaten toen de landbouwkundige waarde en de waarde als woongebied heel ver uiteen waren gaan lopen. Pogingen om via groene diensten boeren te betalen voor het beheer van natuur en landschap werden veel te duur gevonden. Weinig burgers bleken bereid daarvoor te betalen, terwijl ze daardoor ook fors moesten betalen voor hun bouwkvael. In 2004 begon dit beleid al te wankelen met de Nota Ruimte. In 2013 gaf Minister Ontprong van Ruimtelijke Ontwikkeling van de Liberaal-Individualistische Beweging (LIB) de bescherming van het Groene Hart definitief op. Enkele projectontwikkelaars (die de LIB financierden) wisten in korte tijd voor miljarden aan woningbouwplannen goedgekeurd te krijgen bij de gemeenten, die steeds meer zelfbestuur hadden verkregen. Deze overheden kozen voor inkomsten in euro's in plaats van behoud van landschapswaarden. Latere acties om deze plannen ongedaan te maken haalden vanwege de hoge afkoopsommen geen meerderheid. Zo werd

het kapitaal dat was verankerd in het open landschap, toegeëigend door enkele individuen.

Wonen in bungalows met aanlegsteiger ...

Langs de Meije ontmoet ik mevrouw Van Loen, zittend op een bankje voor haar huis. Haar fiets staat tegen de gevel naast haar. Ze straalt nog duidelijk oude gewoonten uit, en vertelt aangedaan over het weidse uitzicht dat ze ooit had vanuit haar boerderij. Ze hadden hun melkveebedrijf nog een tijd draaiende weten te houden door extra inkomsten van de minicamping. Zo'n vijf jaar geleden kon haar man de verliezen van het bedrijf niet langer dekken met hogere hypotheek op de grond. Hij moest een deel van de grond verkopen, tegen een lagere prijs dan die van voor 2013. Door het grote aanbod van agrarische grond was de prijs inmiddels gekelderd. Nu staan er ook rond haar huis enkele bungalows met een aanlegsteiger aan de waterberging.

... en wandelen in Polen

Op het Europese vliegveld Lelystad is het deze vrijdagmiddag weer een drukte van belang. De heer Bos, een oudere maar nog vitale heer op wandelschoenen, loopt samen met zijn vrouw ontspannen door de vertrekhal met een rugzak. Zij vliegen naar Polen om daar te genieten van het ongerepte weidse uitzicht en van de natuur. Vroeger liepen zij op de Lange Afstandswandelpaden in Nederland. Die waren een tijdje helemaal in, vooral het Pieterpad. Nu is iedereen uitgekeken op het eenvormige, grootschalige en voorspelbare landschap in de periferie van Nederland.

Het landschap heeft een zelfde ontwikkeling doorgemaakt als de winkelstraten, en wordt door velen, waaronder de familie Bos, niet aantrekkelijk genoeg gevonden om er in de schaarse vrije tijd te recreëren. Om de Nederlandse agrarische werkgelegenheid te behouden heeft men onder andere de bouw van nieuwe kassen toegejuicht.

Plattelandsmusea en monumenten

Zij die het Nederlandse historische landschap willen aanschouwen kunnen terecht bij de plattelandsmusea. Deze zijn vergelijkbaar met wat men vroeger een uit de kluiten gewassen kinderboerderij zou noemen. Deze regionale musea moeten het hebben van de verkoop van streekproducten en worden gerund door mensen die stug vasthouden aan de oude normen en waarden. De vijf Nederlandse monumenten op de werelderfgoedlijst liggen beter in de markt en zijn daardoor goed onderhouden. Deze genereren inkomsten door de groepen Aziaten die het oude landschap en de oude meesters willen zien.

Europese dynamiek

Aan het begin van deze eeuw dacht men in Nederland via de Ecologische hoofdstructuur (EHS) natuurgebieden ook op de lange termijn veilig te kunnen stellen. Het was een nobel streven van de rijksoverheid die toen meer dan nu uitmaakte waaraan het gemeenschapsgeld werd besteed. Maar de EHS werd ingehaald door de Europese gedachte. Sinds op EU-niveau kosten-effectief natuurbeleid is toegestaan, willen Nederlanders niet langer veel betalen voor

snippers natuur, terwijl er in Europa voor hetzelfde geld mooiere en grotere natuurgebieden behouden kunnen worden. In 2004 werden nog miljoenen gepompt in het behoud van korenwolven en otters in Nederland, terwijl die op Europese schaal niet zeldzaam waren.

De omstandigheden zijn intussen drastisch gewijzigd. De verbindingen tussen de regio's in Europa zijn zo sterk ontwikkeld, dat de actieradius van de burger enorm is vergroot. De senioren wandelen een weekendje in Polen of Ierland. De jeugd vliegt voor een avondje stappen naar de Bosporus. Zij interesseren zich niet voor het tuttige Nederlandse cultuurlandschap met grasland en molens, en willen niet dat hun belastinggeld daaraan wordt besteed. Zeker sinds minister van communicatie A. Bouali (25 jaar geleden brak hij door als rapper Ali B.) de SMS-referenda heeft ingevoerd. Om de burger bij het beleid te betrekken, krijgt deze wekelijks enkele vragen voorgelegd. Op basis van de reacties worden nieuwe projecten ontwikkeld en wordt het gemeenschapsgeld verdeeld. De wens van de modale burger klinkt dan ook steeds luider uit deze referenda, met als gevolg dat de overheid de uitgaven voor traditionele natuur en landschap verder heeft verlaagd.

Sluipende afweging

Als je terugdenkt aan 2004, dan is het verbazingwekkend dat men het platteland dacht te kunnen conserveren en dat technologische en economische ontwikkelingen slechts tot zijn nieuwe economische dragers zouden leiden. De kracht van Europa en het korte-termijndenken van het individu werden deerlijk onderschat en de bereidheid van burgers om het platteland te financieren schromelijk overschat. Men bleek alleen te willen betalen als men er zelf individueel beter van werd. Ook al omdat men het niet eens kon worden over de wijze waarop lange-termijnwaarden als natuur en landschap in geld kunnen worden uitgedrukt, hebben deze het loodje gelegd in het sluipende (impliciete) afwegingsproces dat zich rond het platteland heeft afgespeeld.

OVER GEBIEDSCONTRACTEN EN BLAUWE DIENSTEN IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED

ER IS VEEL DISCUSSIE OVER HET LANDELIJK GEBIED IN ONS LAND. BELEIDSNOTA'S TUIMELDEN OVER ELKAAR HEEN IN EEN POGING KLAARHEID TE BRENGEN IN DE RUIMTE DIE VERSCHILLENDE FUNCTIES HIERBIJ ZULLEN KRIJGEN. VEEL BELANGENGROEPEN ROEREN ZICH IN DE POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE DISCUSSIE. EEN VAN DE TRENDS IN DIE DISCUSSIE IS DAT DE BESLISSINGSMACHT OVER WAT ER IN HET GEBIED GEBEURT WEER VEEL MEER NAAR DE REGIO ZELF TERUG MOET. IN HET LICHT VAN DE HUIDIGE POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE TENDENSEN BEANTWOORDT DAT AAN EEN GERECHTVAARDIGDE VRAAG. EEN ANDERE TREND IS DAT PARTIJEN HET WEER VEEL MEER IN DE REGIO MET ELKAAR MOETEN REGELDEN. DAT VLOEIT VOORT UIT DE MENING VAN VELEN OVER HET BELANG VAN GEBIEDSGERICHT BELEID EN DE BETROKKENHEID VAN BOEREN EN BURGERS DAARBIJ.

Een van de instrumenten voor gebiedsgericht beleid bestaat uit gebiedscontracten. In dergelijke contracten kunnen overheden en belanghebbenden met elkaar afspreken hoe de verschillende functies in een gebied (rood, blauw en groen) gefinancierd en beloond zullen worden, en wie waar zeggenschap over krijgt. Hierbij kan ook worden gedacht aan het instellen van nieuwe gebiedsautoriteiten, waarin de betrokken partijen op basis van nieuwe afspraken over proces en inhoud met elkaar samenwerken en beslissingen nemen. Ik ben er sterk voor om met dergelijke vormen van autoriteit en samenwerking tussen partijen te experimenteren. De rijksoverheid zou hiervoor een Experimenteerwet in kunnen stellen.

MARKTGERICHTE BENADERING

De afspraken die in gebiedscontracten worden vastgelegd, kunnen gedeeltelijk via vraag en aanbod worden bepaald. Overheden en maatschappelijke organisaties kunnen vaststellen aan welke groene en blauwe diensten ze in een bepaald gebied behoefte hebben en wat zij daarvoor in financiële zin over hebben. Met blauwe diensten worden in dit kader

watergerelateerde diensten van boerenbedrijven bedoeld, zoals peilverhoging om de inklinking van het veen tegen te gaan. Boeren, maar ook anderen, kunnen als reactie op de geformuleerde vraag vanuit de overheid en de samenleving bepalen welke groene en blauwe diensten ze willen en kunnen leveren en welke beloning daar dan tegenover moet staan. De (prijs-) afspraken die vervolgens via onderhandelingen worden gemaakt, komen dan in het gebiedscontract te staan. Voorwaar, een marktgerichte benadering die prima past in het huidige tijdsbeeld.

BLAUWE DIENSTEN

Laten we het voorbeeld van de blauwe diensten wat verder uitwerken. In de Nota Ruimte wordt gesteld dat de landbouw in een deel van het Westelijke Veenweidegebied met een hoger waterpeil (tot 35 cm beneden maaiveld) rekening zal moeten houden. Het voornemen om de huidige polderpeilen van gemiddeld 60 cm beneden maaiveld in een deel van het gebied te verlaten, vloeit voort uit de verwachting dat de bodemdaling in het Veenweidegebied te groot wordt. Het instellen van hogere waterpeilen remt

het tempo van de processen achter de bodemdaling (o.a. veenoxidatie, zetting en klink). Aan de andere kant heeft een dergelijke peilverhoging zodanig grote consequenties voor de landbouwkundige bedrijfsvoering in het gebied, dat extra geldelijke ondersteuning op bedrijfs- en gebiedsniveau nodig is om de melkveebedrijven in het Westelijke Veenweidegebied en de daarmee verbonden natuur- en landschapswaarden in stand te kunnen houden. Om dat probleem op te lossen zou een gebiedscontract tussen boeren en overheden afgesloten kunnen worden.

NAAR EEN GEBIEDSCONTRACT VOOR LANDBOUW MET EEN VERHOOGD WATERPEIL

Hoe zou zo'n contract er in het Westelijke Veenweidegebied nu uit kunnen zien? De grondslag voor een gebiedscontract over landbouw met een verhoogd waterpeil zou de inkomstenderving bij de betrokken melkveehouders moeten zijn. Concreet zou het contract de volgende punten kunnen bevatten:

- De peilverhoging van 60 naar 35 cm beneden maaiveld wordt door de betrokken waterschappen vergoed door middel van een premie per hectare; daarbij moet worden gedacht aan een bedrag van 200 euro per hectare.
- Landbouw met een verhoogd peil wordt door de Rijksoverheid ook (extra) beloond als groen/blauwe dienst in het kader van het Programma Beheer. De desbetreffende gelden uit het Programma Beheer worden dan ingebracht in het gebiedscontract.
- Boeren diepen hun sloten uit tot bijvoorbeeld

1 meter beneden maaiveld (lager dan gangbaar, ten behoeve van de verbetering van de waterkwaliteit in het gebied. Ter compensatie worden de betrokken agrarische ondernemers door de waterschappen vrijgesteld van het betalen van (delen van) de waterschapsbelasting.

- Er wordt in het gebied een landschapsfonds (gebiedsfonds) ingesteld, gevoed door de provinciale en gemeentelijke overheden en ook door particulieren, waaruit boeren (maar ook anderen) beloond worden voor de groen/blauwe diensten die zij leveren.
- De overheid financiert verder onderzoek naar het tegengaan van de inklinking van het veen, inclusief de inzet op nieuwe en innovatieve bedrijfssystemen.

HOE NU VERDER

Het zou goed zijn om de blauwe dienst 'landbouw op natte veengronden' in te kaderen in een meer omvattend gebiedscontract in het Westelijke Veenweidegebied. In dat gebied zijn er talrijke actoren die belang hebben bij een dergelijk contract. De provincies zouden hierbij het voortouw moeten nemen. Ook zou er in het gebied meer onderzoek gedaan kunnen worden naar de mogelijkheden en onmogelijkheden van een bedrijfssysteem voor landbouw met een verhoogd waterpeil. Daarbij kan ook de ruimtelijke locatie van een dergelijk bedrijfssysteem in het gebied moeten worden bezien. Op die manier kunnen bedrijfs- en systeeminnovaties in het gebiedsgerichte beleid op een zinvolle manier aan elkaar worden gekoppeld. Voorwaar, een mooie opgave, zeker ook voor Wageningen UR.

Naar 1 loket voor het Europese platteland

Less is more!
Ludwig Mies van der Rohe

IDA TERLUIN EN PETRA BERKHOUT

2000 - 2006

Stel, u woont op het platteland. U heeft een idee voor een geweldig project. U wilt via een samenwerking tussen agrariërs en andere grondeigenaren een natuurgebied gaan beheren, een bezoekerscentrum openen en de diensten die door dit gebied worden voortgebracht deels afzetten aan scholen in de nabijgelegen stad. U stapt naar de gemeente om Europese subsidie aan te vragen voor uw voorstel. En ai, daar gaat het mis. Het is een prima idee, daar is iedereen het wel over eens. Jammer alleen dat ze er bij de gemeente niet mee uit de voeten kunnen. Wil het project in aanmerking komen voor subsidie, dan is het wel van belang dat u het project in stukjes opknipt. Het beheer door de boeren valt nog wel in te passen, bijvoorbeeld onder het plattelandsbeleid. Een vergoeding voor de beheerskosten door de andere grondeigenaren wordt echter al veel lastiger. Misschien lukt dat onder het regionale beleid, maar dan kan er niet te veel grond aangekocht worden. De bediening van de scholen, hmm, mogelijk is er nog iets te regelen via het stedenluik in het regionale fonds, en anders zou u het wellicht via het communautair initiatief LEADER+ kunnen proberen, het is ten slotte een innovatief idee. En dat bezoekerscentrum, tja....

Het voorgaande voorbeeld is misschien een beetje zwart-wit, maar niet bezijden de waarheid. Het (subsidie)beleid van de EU voor de ontwikkeling van het platteland is versnipperd en ondergebracht bij diverse fondsen. Eigenlijk kent de EU geen echt plattelandsontwikkelingsbeleid. Wat nu doorgaat voor plattelandsbeleid is vooral gericht op de agrarische sector en valt als tweede pijler van het Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) onder het Directoraat Generaal (DG) Agri. De financiering komt uit het Garantiefonds, onderdeel van het Europese Oriëntatie en Garantie Fonds voor de Landbouw. Dit wordt gezien als 'boerengeld'. Daarnaast is er via het regionale beleid - dat valt onder DG Regio - eveneens

aandacht voor plattelandsgebieden, met name die met een economische achterstand.

2007 - 2013

Voor het EU-plattelandsbeleid en het regionale beleid wordt gewerkt met een programmeringsperiode van zo'n zeven jaar. In juli 2004 heeft de Europese Commissie (EC) voorstellen voor het plattelandsbeleid en het regionale beleid voor de programmeringsperiode 2007-2013 gepresenteerd. Volgens deze plannen krijgt het EU-plattelandsbeleid - net als in de huidige periode - drie assen:

- vergroting van de concurrentiekracht van de landbouwsector;
- versterking van milieu en landschap;
- verbetering van de kwaliteit van het leven in plattelandsgebieden en het bevorderen van de diversificatie van de economische activiteiten.

De laatste as is gericht op activiteiten buiten de landbouw. Dit plattelandsbeleid is van toepassing op alle plattelandsregio's in de EU. Nieuw is de financiering van het EU-plattelandsbeleid uit één, nog op te

richten, ruraal fonds. Het regionale beleid is bedoeld om de economische en sociale cohesie tussen de EU-regio's te vergroten. Volgens het voorstel van de Europese Commissie blijft dat beleid in de periode 2007-2013 vooral gericht op achterblijvende gebieden. Nieuw is echter het concurrentiebeleid - gericht op het versterken van de concurrentiepositie en werkgelegenheidsgroei - dat gaat gelden voor alle regio's. Regionaal-economische projecten in het kader van diversificatie van economische activiteiten in plattelandsregio's kunnen straks dan ook zowel via het EU-plattelandsbeleid als via het EU-regionaal beleid worden gefinancierd. Voor een project dat het bevorderen van het toerisme beoogt kan dan ook 'gewinkeld' worden bij meerdere Europese potjes.

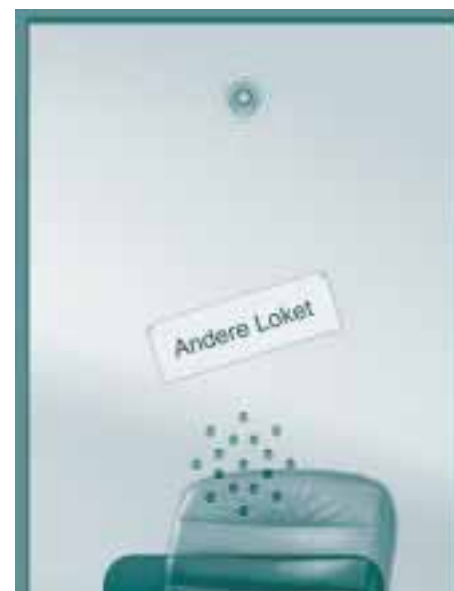
BEHOEFTE AAN VEREENVOUDIGING

Het is niet eenvoudig, noch efficiënt en transparant om twee soorten EU-beleid te hebben voor regionaal-economische ontwikkeling in plattelandsgebieden. Twee typen EU-beleid met elk hun eigen ingewikkelde administratieve procedures en subsidievoorwaarden. Indieners van projecten moeten zich in allerlei bochten wringen om integrale projecten goedgekeurd te krijgen en voor één en dezelfde maatregel een verschillende administratie voeren, afhankelijk van het Europese potje. Bovendien is het beleid op die manier moeilijk te evalueren. Zo'n situatie staat haaks op de veelgehoorde ambities in Brussel om het EU-beleid te vereenvoedigen.

Het is te hopen dat de Europese Commissie er de komende jaren in zal slagen om het EU-beleid te vereenvoedigen en het aantal subsidiebronnen te verminderen. De grotere nadruk in het voorgestelde EU-regionaal beleid voor de programmeringsperiode 2007-2013 op alle regio's en de vorming van één fonds voor de financiering van het EU-plattelandsbeleid wijzen in de goede richting. De centrale vraag in eerdere discussies over de reikwijdte van het EU-plattelandsbeleid was of het gepast is met het boerengeld de plaatselijke kapper te subsidiëren, en waarom daarvoor niet de regionale fondsen werden gebruikt. De centrale vraag voor de toekomst is of er verschillende potjes moeten zijn voor de boer en de plattelandskapper.

2013 - ?

Om het beleid te vereenvoedigen zou de Europese Commissie voor de periode 2013 - 2020 het EU-plattelandsbeleid en het EU-regionaal beleid in elkaar kunnen schuiven. Dit nieuwe regionaal-economische beleid zou dan de volgende drie assen kunnen hebben: regionaal-economisch beleid, landbouwstructuurbeleid en landschapsbeleid (groene diensten). Omdat er in 2013 ongetwijfeld nog grote sociaal-economische verschillen tussen de EU-regio's bestaan, mag worden verwacht dat - ook al geldt het beleid voor alle regio's - de financiële prioriteit blijft liggen bij achterstandsgebieden in Midden- en Zuid-Europa. Het beleid zou net als nu bij het EU-plattelandsbeleid kunnen uitgaan van een menu aan maatregelen; regio's zouden vrij moeten kunnen kiezen welke maatregelen ze willen treffen, afhankelijk van de problemen in het gebied. Op die manier kan sprake zijn van een territoriaal geïntegreerd beleid. De financiering van dit nieuwe regionaal-economische beleid verloopt bij voorkeur via één fonds en eenduidige administratieve procedures. Kortom: één beleid, één Europees fonds en één loket, zodat je niet meer stad én land hoeft af te lopen voor de ondersteuning van regionaal-economische ontwikkelingsprojecten op het platteland.

Oh heerlijke wereld in 2050

ANDRE DE JAGER & GERDIEN MEIJERINK

Het is 2050. In Den Haag, dat door de ingrijpende klimaatsverandering bijna onder water is gelopen, staat een klein pand met op de gevel in paars knipperend neonlicht 'Agricultural Economics Research International'. Binnen zit onderzoekster Meta de Boer te werken achter een levensgroot plasmascherm. Op een deel van het scherm verschijnt Hong, een Vietnamese collega die in een grote klimaatgestuurde kas vol met op substraat geteelde gele meloenen staat, ergens in de buurt van Hanoi. Via het scherm houdt Meta ook contact met het AERI-hoofdkantoor in Beijing en heeft zij links naar alle 500 onderzoekers die vanuit verschillende flexplekken op de wereld werken.

- "Hi Meta," roept de onderzoeker in de kas, "How is it in The Hague? Are you still safe behind the dunes? So, are you ready for our interactive session with the melon producers group for Royal Dutch Supermarkets?"

- "Hi Hong!" antwoordt Meta "I am ready, and we will be joined by Indira in the Punjab, José in Spain and Jan Jaap from Royal Dutch". Op het scherm verschijnen er drie nieuwe gezichten.

- "Listen Hong," vervolgt Meta "the results from our American consumer survey have come in today and have been analyzed by us just an hour ago. We will go through the most important conclusions and discuss the implications for the management at the various production locations. Is that OK?"

- "Sure Meta, let's move" zeggen alle gesprekspartners.

Na een korte maar levendige discussie over consumenteneisen, teeltplannen, omvang, soort en kwaliteit van de meloenproductie nemen ze afscheid van elkaar. "See you next week, Meta!" klinkt het verschillende keren.

VOORSPELLINGEN UIT 2004

Meta gaat vervolgens verder met het doorworstelen van het historische papieren archief ter voorbereiding van de e-publicatie 'De eerste helft - het landbouw-economische onderzoek in de 21ste eeuw'. Ze vindt een publicatie uit 2004 van de toenmalige Wereldbank met een voorspelling over de toestand in de wereld van 2050. Het rapport somt op:

In 2050 zullen er meer dan 9 miljard mensen zijn, anderhalf keer zoveel als in 2004. Met de voorspelling van een economische groei van 2 procent in de geïndustrialiseerde landen en 3,3 procent in het Zuiden, zal de armoede vrijwel verdwenen zijn. Het gemiddelde inkomen per hoofd van de bevolking in het Zuiden zal rond \$6300 per jaar komen te liggen, wat hoger is dan het inkomen van de Oost-Europese landen van 2004. Mensen over de hele wereld zijn beter geschoold, gezonder en leven langer. De meeste bevolking (65%) zal in steden wonen, die tot gigantische proporties zijn gegroeid. Het verschil tussen het Noorden en het Zuiden is verkleind. Veertig procent van het

wereldinkomen van 2050 wordt verdiend door de lage- en midden-inkomenslanden, wat twee keer zo hoog is als hun aandeel van 20% in 2004. De termen "ontwikkelingslanden" en "de derde wereld" zullen waarschijnlijk kunnen worden afgeschaft. De economische productie die dit allemaal mogelijk maakt bedraagt ongeveer \$135 biljoen dollar – bijna vier keer zo hoog als de \$35 biljoen van 2004. Alhoewel veel processen een stuk efficiënter zijn geworden en veel technologieën stukken schoner, is de druk op natuurlijke hulpbronnen buitengewoon hoog: zoet water voor huishoudelijk gebruik en irrigatie, biodiversiteit, fossiele energiebronnen, vruchtbare grond, natuurgebieden zullen allemaal zeer schaars zijn geworden. "Geen slechte vooruitblik voor die tijd", denkt Meta, maar zij realiseert zich dat de veranderingen toch nog weer sneller zijn gegaan dan voorspeld. Door de stagnerende groei en sterke veroudering van de bevolking is Europa nu verworden tot een groot seniorenparadijs voor alle nationaliteiten, gekarakteriseerd door veel cultuur, parken, schone lucht en een lekker klimaat. "Blij dat we nog een werklocatie in dit deel van de wereld hebben gehandhaafd", denkt ze, terwijl ze uit het raam kijkt.

AZIË

De meeste van haar collega's werken echter in het drukke en hectische Azië, het economisch centrum van de wereld, waar de grootste groei in productie en consumptie heeft plaatsgevonden en waar zich dus nu ook de grootste logistieke en milieuproblemen voordoen. Verrassend om te zien dat veel problemen van toen in Europa en Amerika zich nu in Azië voordoen. "Daardoor hebben we onze expertise die we in Europa hebben opgedaan goed in Azië kunnen toepassen", denkt Meta, "Maar we hadden ons beter moeten realiseren welke gevolgen de beslissingen en investeringen die we toen maakten zouden hebben op de lange termijn."

AMERIKA

Bijna niemand op de wereld heeft honger vandaag de dag, maar de natuur is vrijwel verdwenen, veel dieren- en plantensoorten kunnen we alleen nog op het beeldscherm bewonderen, om nog maar te zwijgen over het klimaat dat totaal op hol geslagen lijkt. We

hoeven bijvoorbeeld in Nederland niet meer te overwinteren rond de Middellandse Zee, perioden van droogte en orkanen teisteren afwisselend verschillende delen van de wereld. Vooral Noord- en Midden-Amerika worden hierdoor zwaar getroffen. De VS zijn koploper geworden in het zoeken naar oplossingen. Veel van het onderzoek richt zich nu dan ook op pogingen het mondiaal klimaat te beheersen en op het herintroduceren van uitgestorven soorten door gebruik te maken van de nieuwste genetische technieken.

AFRIKA

Dat laatste gebeurt vooral op het Afrikaanse continent, dat 25 jaar geleden is uitgeroepen tot het 'Biodiversiteit Continent'. Door migratie en ziekten is de bevolkingsgroei daar sterk afgeremd. Dit heeft rampzalige gevolgen voor de bevolking gehad, maar gelukkig is er een booming 'nature and adventure business' op gang gekomen. Grotendeels herbestoste tropenbossen, immense natuurparken en uitgestrekte woestijnen bieden niet alleen ruimte aan flora en fauna, maar ook aan mensen uit de rest van de hele wereld die wel eens wat anders willen zien dan asfalt en 'beeldschermnatuur'. Het AERI onderzoek heeft in de afgelopen jaren flinke doorbraken opgeleverd bij het succesverhaal van toerisme en biodiversiteit in Afrika. De prachtige beelden van de webcams verspreid over het hele continent doen Meta watertanden. "Ik moet er toch maar weer eens een lang weekend heen, het doet een mens altijd zo goed".

MONDIALISERING

"Mondialisering, dat is toch wel hét motto van deze e-publicatie over de laatste 50 jaar van het landbouwkundig onderzoek" en Meta's gedachten staan in een oogwenk automatisch op een deel van het beeldscherm. "Zo rond 2000 waren de onderzoeksinstituten nog allemaal vooral nationaal georiënteerd en moet je nu zien, we zitten te werken met 20 nationaliteiten vanuit 25 locaties op de hele wereld. De onderzoeksinstituten die intertijd de internationalisering prominent op de agenda hadden geplaatst hebben het gered...", denkt Meta. Ze geniet van een stukje zachte zoete meloen en mijmert verder over uitgestrekte kassen op het Vietnamese platteland, kuddes olifanten in Oost Afrika en wandelparken in Nederland.

Water beprijzen

biedt geen oplossing voor watertekorten

Omdat water meer en meer een beperkende factor dreigt te worden voor de voedselproductie, is het van groot belang er zuinig mee om te gaan. Er is veel belangstelling op internationale conferenties en in de media voor de problemen rond de concurrentie om schaars water en de financiering van irrigatie-systemen. Een veelgehoorde boodschap is dat water een reëel prijskaartje moet krijgen. Maar in hoeverre is dit de oplossing van de waterschaarste?

BELEIDSDOELSTELLINGEN

Het is belangrijk om onderscheid te maken tussen financieringsdoelstellingen en doelstellingen voor het effectief beheren van de grondstof water. Redenen om water beter te beheren hebben te maken met schaarste-problemen, verdelingsvraagstukken, verspilling en productiviteit van het watergebruik. Bij deze aspecten spelen economische instrumenten zoals het beprijzen van water (per kubieke meter) en verhandelbare waterrechten geen grote rol. Zo is de verdeling van water tussen sectoren vaak een politieke beslissing, al was het maar omdat (her)allocatie zoveel gevolgen heeft dat het niet aan de markt wordt overgelaten. Dat is het geval als een gebruiker (zoals natuur) niet voor water kan betalen, maar ook als de markt externe effecten niet kan internaliseren. De uitkomst van de markt is vaak niet in overeenstemming met de sociale beleidsdoelstellingen. Zo kan geïrrigeerde landbouw sociaal wenselijk zijn - zelfs op plaatsen waar de kosten groter zijn dan de private baten - als deze bijdraagt aan armoedebestrijding, rurale ontwikkeling of lage voedselprijzen. Het is dan ook de vraag of alle kosten van irrigatie aan de

landbouw doorberekend moeten worden. Niet alleen de landbouw is gebaat bij irrigatie, maar ook de consument met het oog op lagere en stabielere voedselprijzen en voedselzekerheid. Vaak ontbreekt overigens een scherp inzicht in dergelijke sociale baten.

In een recente studie¹⁾ is nagegaan of met de genoemde economische instrumenten evenwicht kan worden gebracht tussen vraag en aanbod van water. Hierbij is een vijftal studiegebieden beschouwd: geïrrigeerde gebieden in Egypte, India, Indonesië, Marokko en Oekraïne. Er is nagegaan welke prijs boeren voor irrigatiewater betalen, welke kosten gemaakt moeten worden om water op het veld te krijgen en wat de waarde van het irrigatiewater voor de boeren is in termen van toegenomen gewasopbrengst. De waarde van water blijkt voor de boeren aanzienlijk groter te zijn dan de totale kosten die daarvoor gemaakt moeten worden: voor de boeren is irrigatie winstgevend. Aan de andere kant blijkt dat de prijs die voor water wordt betaald vaak niet kostendekkend is.

WATER

“want tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren”
Willem Elsschot

BELEIDSINSTRUMENTEN

De relatief lage prijs van irrigatiewater ten opzichte van de waarde ervan voor de boer impliceert dat het onwaarschijnlijk is dat prijzen een prominente rol zullen spelen in het besparen van water. Waterprijzen die evenwicht zouden kunnen brengen tussen vraag en aanbod van water liggen namelijk zo hoog, dat ze het bedrijfsinkomen aanzienlijk reduceren. En dat is vaak politiek onhaalbaar. Dit probleem, plus de technische complexiteit van het meten van het waterverbruik, maken waterprijzen per kubieke meter ongeschikt om vraag en aanbod van water in evenwicht te brengen. Waterprijzen die de kosten dekken lijken wel haalbaar, maar eenvoudige heffingen per gewas of per hectare met lage administratieve lasten en een hoge mate van transparantie zijn meer geschikt om financieringsdoelstellingen te halen dan prijzen per kubieke meter. Schaarste van oppervlaktewater wordt op dit moment vooral middels quota aangepakt. Dit is echter niet overal mogelijk door het ontbreken van infrastructuur, met name in rijstvelden. Dergelijke quota ontbreken ook bij grondwatergebruik.

CONCLUSIE

Economische instrumenten zoals een reële prijs voor water en verhandelbare waterrechten zijn in de praktijk maar beperkt geschikt voor een beter waterbeheer, omdat dergelijk beheer vaak politiek van aard is (bijvoorbeeld vanwege gevolgen voor de inkomensverdeling). Met economische analyses kan echter wel inzicht worden geboden in de waarde van water, wat nodig is om beleidskeuzen te ondersteunen.

Petra Hellegers

¹⁾ P.J.G.J. Hellegers and C.J. Perry (2004). Water as an economic good in irrigated agriculture: theory and practice. Rapport 3.04.12, LEI-Wageningen UR, Den Haag.

VERLEDEN, HEDEN EN ‘MISSCHIEN’ VAN HET AGRARISCH BEDRIJF

KRIJN J. POPPE

De mens brengt zijn leven door met praten over het verleden, zich beklagen over het heden en beven voor de toekomst – zo constateerde de 18e eeuwse Franse polemist Antone Rivarol in één van zijn ‘bon mots’. Hoe herkenbaar voor wie de publieke discussie over platteland en landbouw volgt. Met een zekere nostalgie is er belangstelling voor het platteland van voorbije tijden en we steken veel energie en belastinggelden in het terugkrijgen van de natuur van een eeuw geleden. Over het heden zijn we verre van tevreden en de overheid formuleert een zogenaamde transitie om de toekomst tegemoet te treden. Hoe zal het agrarisch bedrijf van de toekomst eruit zien?

VERANDERDE OMGEVING

De vormgeving van bedrijven, in termen van bedrijfsgrootte, mate van specialisatie, productaanbod, marktintegratie, rechtsvorm en dergelijke, komt niet uit de lucht vallen, maar ontstaat in wisselwerking met de omgeving, waaronder een veranderend landbouwbeleid. Onderstaand schema illustreert enkele ontwikkelingen tussen pakweg 1955 en 2005.

VERANDERDE OMGEVING VOOR LANDBOUW EN LANDBOUWBELEID IN EUROPA

1955

- Armoede op achtergebleven platteland
- Voedselzekerheid is een probleem in netto-importerend Europa met dollarschaarste
- Intensivering als strategie
- Migratie naar steden en emigratie
- Platteland niet in het netwerk: slechte wegen, geen auto's, geen telefoon.
- Boeren vaak niet in systeem voor sociale voorzieningen en belasting
- Landbouw een groot onderdeel van regionale economie.

- Prijsbeleid een efficiënt mechanisme om inkomen over te dragen van stad naar platteland (voor ALLEN die in de landbouw werken)
- Landbouw is 'eigenaar' van het platteland

2005

- Armoede vooral bij immigranten en gebroken gezinnen in steden
- Voedsel is er zat, we eten te veel en de EU is netto-exporteur met geringe mogelijkheden voor exportsubsidie
- Milieuproblemen door te intensieve productie
- Platteland heeft een woonfunctie
- Platteland zit in het netwerk, incl. internet; auto's zijn er bruikbaar dan in de stad.
- Boeren hebben recht op sociale voorzieningen en hebben dus twee sociale vangnetten.
- Landbouw maakt nog maar een klein deel uit van de regionale economie.

- Prijsbeleid en gekoppelde steun zijn geen efficiënt mechanisme om inkomen te ondersteunen.
- Steden en stedelingen zijn 'eigenaar' van de omland. Het platteland moet negatieve 'externaliteiten' reduceren en publieke goederen leveren.

"The future is called 'perhaps', which is the only possible thing to call the future. And the important thing is not to allow that to scare you"

Tennessee Williams – The past, the present and perhaps, 1957

TWEE VERSCHIJNINGSVORMEN VAN HET GRONDGEBONDEN AGRARISCH BEDRIJF IN NEDERLAND ANNO 2030		
Aspect	Productiebedrijf	Dienstenleverancier
Hoofdproducten	Melk, aardappelen, groenten	Horeca, toerisme, zorg, retail, landschapsonderhoud, waterberging
Klanten	Multinationals in de voedings- en genotmiddelenindustrie	Consumenten, regionale overheid
Bijproducten	Landschap om draagvlak (licence to produce) te behouden	Melk, vlees, aardappelen, groente liefst als vers, biologisch streekproduct, ook voor directe verkoop
Dominerende strategie	Kostprijsverlaging door schaalgrootte en automatisering	Diversificatie en toegevoegde waarde
Richting van productvernieuwing	Kwaliteit, uniformiteit, lage kostprijs op specificatie van de voedingsmiddelen-industrie met zijn kant- en klaarproducten	Uniciteit, belevingswaarde, appelerend aan historisch geïnspireerde beelden bij consumenten
Bedrijfsomvang	Groot, als nu in Oost-Duitsland: > 1000 ha akkerbouw of 1000 melkkoeien	Klein bijvoorbeeld 25 ha, 25 koeien.
Specialisatiegraad	Hoog, liefst 1 product	Laag, soms klassiek gemengd
Kapitaalsbehoefte per arbeidskracht	Relatief hoog	Relatief laag
Ondernemingsvorm	B.V., aandelen in handen van familie en eventueel afnemers	Traditioneel gezinsbedrijf (soms vader-dochter maatschap)
Meerdere vestigingen per bedrijf:	Regelmatig en dan internationaal o.a. vanwege risicospreiding	Zelden en dan regionaal, net als nu in regionale supermarkt / horeca
Rol overheids subsidies	Bijstandsuitkering in geval van armoede	Contracten voor landschaps-onderhoud
Het GLB na toetreding van de Balkan en Turkije	Gerenationaliseerd inkomensbeleid	Via zgn. flat rate optie en cross-compliance nu contracten voor landschapsonderhoud die niet als staatsteun kunnen worden uitgelegd
Ontwikkeling agrarische wereldmarkt	Bulkgoederen relatief goedkoop door schaalgrootte en liberalisatie. Zijn door vraag uit China en India belangrijke export producten uit EU.	EU importeert bulk: Azië is zelfvoorzienend, toegenomen productie in Oosten Europa, Latijns-Amerika. Er is relatief veel vraag naar duurdere streekproducten (slow food).
Ontwikkeling van de arbeidsmarkt sinds 2005	Door de groeiende economie en schaarste aan arbeid door vergrijzing hebben veel toenmalige boeren van middelbare leeftijd een baan genomen en verhuuren als plattelandsbewoner hun grond aan grote B.V.'s	Door de groeiende economie is er veel vraag naar plattelandsdiensten; vacatures in andere sectoren worden door immigratie (uit o.a. nieuwe EU lidstaten) gevuld.
Ontwikkeling van de kapitaalmarkt sinds 2005	Geld is goedkoop. Velen willen grond aanhouden als beleggingsobject maar verhuuren voor agrarisch gebruik. Risico's zijn makkelijk via derivaten op de beurs in te dekken.	Bedrijfsvergroting is lastig door de hoge rentevoet en hoge grondprijzen, zodat schaalvergroting geen optie is.
Ontwikkeling relatie urbaan – ruraal	Rurale cultuur is verdwenen, EU inwoners zien landbouw als een vorm van MKB, het platteland is productieruimte. Voor de natuur vliegt men naar Natura-2000 gebieden in Oost-Europa.	Het rurale blijft voor de stadsbewoners een vleugje Arcadië, ook voor de grote groep die er niet geboren is. Platteland is consumptieruimte geworden, de ruimtelijke ordening is veel vrijer geworden.

In deze periode ontwikkelde de agrarische sector zich van een groot aantal kleine bedrijven, soms beperkt in de internationale markten geïntegreerd, veelal met een gemengd karakter, met een overschot aan arbeid en afhankelijk van het succes van de lokale coöperatie naar een sector met veel grotere, gespecialiseerde bedrijven, geïntegreerd in de internationale economie, leverend aan relatief grote bedrijven, in sommige gevallen zonder veel marktbescherming en in een enkel geval zelfs met een internationale nevenvestiging. De ontwikkeling van de maatschappij en van de landbouw maakte veranderingen in het landbouwbeleid wenselijk, die het agrarisch bedrijf in een meer geliberaliseerde omgeving brachten, waarbij de publieke zorg voor de voedselproductie en de regionale armoede op de achtergrond kon verdwijnen.

MOGELIJKE TOEKOMSTEN

Het gevaar is dat we zowel blijven hangen in praten over verleden en beklagen van het heden, alsook dat we proberen de toekomst vorm te geven om de problemen van vandaag en gisteren op te lossen. Verstandiger voor een duurzame ontwikkeling is om uit te gaan van de omgevingsfactoren die in bijvoorbeeld 2030 van belang kunnen zijn. Het gaat me hierbij niet om gewenste of verwachte toekomst, maar om mogelijke toekomst: de misschien. Hierbij bied ik er twee aan: het landbouwbedrijf als productiebedrijf en het landbouwbedrijf als dienstenleverancier. De opties tonen zich in heel

verschillende typen agrarische bedrijven, en hangen samen met verschillende ontwikkelingen in het landbouwbeleid en de arbeids- en kapitaalmarkt.

Met meer doorwrochte analyses kunnen dergelijke beelden worden verbeterd en nader op realisme worden getoetst. Is hier sprake van strijdige scenario's of zijn de beide bedrijfstypen misschien ook naast elkaar realiseerbaar in de toekomst? Uiteindelijk geldt het woord van die andere Franse schrijver, Antoine de Saint-Exupéry: "Wat betreft de toekomst, uw taak is niet om te voorspellen, maar om het mogelijk te maken".

Innovation by the entrepreneur leads to gales of "creative destruction" as innovations cause old inventories, ideas, technologies, skills, and equipment to become obsolete.

Joseph Alois Schumpeter (1883-1950)

Zichtbare toekomst in de glastuinbouw

Olaf Hietbrink en Nico de Groot

In de slag om de consument en voor het behoud van maatschappelijk draagvlak, is het glastuinbouw-complex op zoek gegaan naar vernieuwingen. Het complex staat nu aan de vooravond van een reeks technologische en organisatorische innovaties, die sterk zullen ingrijpen op de bedrijfsvoering. Daarbij zijn de volgende zaken aan de orde:

- **Ruimte:** de beperkte beschikbaarheid van maatschappelijk geaccepteerde ruimte in gunstige locaties en de hoge grondprijs in deze locaties zullen leiden tot een efficiënter gebruik van deze grond. Meervoudig ruimtegebruik (kas op het kantoor, de wateropslag onder de kas, de drijvende kas, meerlagenteelt in de kassen) zullen het aanzicht van de glastuinbouw en de bedrijfsvoering drastisch veranderen. Daarnaast zal het "Greenportbeleid" van de overheid er voor zorgen dat de interactie tussen de partijen in het glastuinbouwcomplex intensiever wordt en de wederzijdse afhankelijkheid wordt vergroot.
- **Transport:** de marktvraag naar kwalitatief hoogwaardige en op transparante wijze geproduceerde producten en de verwachte discussie over de gevolgen van het vrachtverkeer op de belasting van ons milieu, versterken de zoektocht naar andere vervoersmodaliteiten. De opkomst van 'intelligente' containers versterkt de rol van het zeevrachtverkeer op zowel lange als korte afstanden. Ook de scheiding tussen de fysieke aansturing van de stromen en de handelsplaats leidt tot veranderingen in de infrastructuur.
- **Energie:** de afhankelijkheid van fossiele energie en de daarmee gepaard gaande uitstoot van CO₂ is de achilleshiel van de sector. Het terugdringen van het energiegebruik heeft hoge prioriteit

gekregen, zowel vanuit de optiek van kostenbeheersing als milieu. Initiatieven als 'de gesloten kas', 'de kas als energiebron', 'nieuw gemengd bedrijf' maar ook de zoektocht naar nieuwe technologieën voor warmtepompen en duurzame energie gaan de energie-huishouding van de bedrijven danig op zijn kop zetten.

- **Arbeid:** De beperkte beschikbaarheid en de relatief hoge kosten van arbeid stimuleren een verdere zoektocht naar rationalisering van het gebruik van arbeid. Een verdere robotisering voor onder andere de oogst, een snelle opkomst van mobiele teeltsystemen en het nog meer toepassen van ICT bij de groei van het gewas zijn verwachte ontwikkelingen, naast de inzet van nu nog goedkope arbeid uit Oost-Europa.
- **ICT:** ICT is niet alleen van belang bij het beter beheersen van het productieproces (monitoring, gewasgroeimodellen, etc.) maar ook voor kwaliteitszorg- en borgsystemen en 'tracking en tracing'. Daarnaast vereisen de nieuwe vervoersmodaliteiten een grote rol van ICT.

Duurzaamheid als streven

Een belangrijke drijfveer voor deze innovaties is dat de concurrentie op de markt de verschillende schakels dwingt om te blijven veranderen en in snel tempo in te spelen op de grilligheid van de consument met als randvoorwaarde een "aantrekkelijke prijs-kwaliteitverhouding". Daarnaast wordt het complex aangesproken op zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid: een 'license to produce and to deliver' moet verdiend worden. De burger beseft maar al te goed dat de huidige glastuinbouw een negatieve invloed heeft op de omgevingskwaliteit. Ook de voortdurende berichten over illegale arbeid dragen niet bij aan een positief imago.

De sector is er meer en meer van doordrongen dat dit een ongunstige invloed heeft op het maatschappelijk draagvlak en daarmee op de ontwikkelingsmogelijkheden voor de sector. De sector zal zich dan ook veel meer dan nu het geval is moeten realiseren dat 'ruimte' een negatief effect kan hebben op bestaansbronnen, zoals biodiversiteit, de leefomgeving van mensen, planten en dieren, alsmede het landschap met de daarin voorkomende cultuurwaarden. De gekozen technologische oplossingsrichtingen moeten bijdragen aan deze acceptatie. Daarbij zal extra aandacht moeten worden geschonken aan de mens die binnen een dergelijke bedrijfssetting de arbeid zal verrichten. Het complex zal zich in alle uitingen moeten profileren als een volwaardige en duurzame bedrijfstak.

Vertrouwen

Problemen liggen vooral op het vlak van snelheid van aanpassing en innovatie, gebruik van de ruimte en kenniscirculatie. Sterke punten van de sector zijn de hoge mate van organisatie, technologische voor-sprong, innovatiekracht en transparantie. Nieuwe vormen van kenniscirculatie (zoals kenniscoöperaties, netwerken van ondernemers, en dergelijke) ontstaan om de leemte van het eens succesvolle OVO-drieluik op te vullen. Gegeven de goede uitgangspositie, de aanwezigheid van ondernemers met durf en visie, nauwe samenwerking tussen schakels en voldoende experimenteerterruimte, kan de sector de toekomst met vertrouwen tegemoet gaan.

Organisch geheel

Het complex is een min of meer organisch geheel. Veranderingen hierin zijn continu noodzakelijk, maar moeten wel op een passende wijze en snelheid doorgevoerd worden: te snelle of te trage ontwikkelingen veroorzaken misvormingen, teveel druk veroorzaakt infarcten. Het innovatievermogen van grote delen van de middenmoot is echter lager dan de ambities van de samenleving. Bedrijven hebben te maken met financiële mogelijkheden en investeringscycli. Een te grote druk op deze bedrijven brengt een risico van teveel afvallers met zich mee en daarmee verzwakking van het complex als geheel. Voor het complex is een voldoende grote groep van ondernemers in het primaire deel van

belang met het oog op werkgelegenheid, verbreding van het productassortiment en diversiteit.

Ruimtebeslag

Geredeneerd vanuit de ontwikkelingskansen zal het areaal glas naar verwachting liggen tussen 11.250 en 12.000 ha in 2010, tegenover 10.500 ha in 2003. Bij een positieve ontwikkeling van de wereldeconomie en een verdergaande Europese integratie lijkt een verdere groei van het areaal naar 12.500 tot 14.000 ha haalbaar. Voorwaarde hierbij is dat de sector inderdaad haar 'license to produce and to deliver' verdient.

Verschuivingen in locatie

Greenports die aansluiten bij de logistieke behoeften en huidige grondvorm bieden het complex de noodzakelijke ontwikkelingsmogelijkheden. Nieuwe logistieke concepten zoals short sea en 'intelligente' containers leiden ertoe dat het aandeel van lucht- en wegtransport substantieel kan worden verlaagd en er zich nieuwe exportopties zullen voordoen. Een verschuiving van import-exportstromen in zuidelijke richting (van boven de Nieuwe Waterweg naar beneden de Nieuwe Waterweg) ligt in de rede. Voor de toekomstige voedingstuinbouwlocaties is eenzelfde verschuiving over de Nieuwe Waterweg te verwachten. Het wordt aantrekkelijk voor typische bulkproducenten om zo dicht mogelijk bij logistieke containerknooppunten te zitten. Dit betekent dus aan de Zuidzijde van Rotterdam. Duurdere 'specialities' (vooral sierteeltproducten) hebben meer baat bij een goede aansluiting op luchttransport en de bestaande logistieke knooppunten rondom Naaldwijk en Aalsmeer.

Maatwerk

(Her)ontwikkeling van glastuinbouwgebieden is maatwerk waarvoor veelal een combinatie van projectvestigingen nodig is, naast ander gebiedsgericht beleid. (Her)ontwikkeling van glastuinbouw vraagt om een aanpak waarbij overheden, individuele bedrijven, veiling- en handelsorganisaties, organisaties van producenten en burgers in de regio de ruimte krijgen om integrale plannen te realiseren. Het gaat om een samenhangende regionale ontwikkeling met daarin ruimte voor een duurzame glastuinbouw.

Nieuwe suikerfabriek geopend in Emmeloord

Laten we niet blijven steken in wat is geweest, maar laten we ons voorbereiden op wat komen gaat. Cicero

Door onze redacteur
PETRA BERKHOUT

Emmeloord, 21 september 2015. De start van de bietencampagne valt samen met de feestelijke opening van de nieuwe suikerfabriek van de Unie, onderdeel van het Franse moederbedrijf Tereos. Vanochtend werd deze opening verricht door de minister van Economische Zaken. De productielijn in Emmeloord is, met de locatie Puttershoek, de enige in Nederland waar nu nog suikerbieten worden verwerkt. De fabrieken in Breda en Hoogkerk (Gr.) van de Centrale Suikergroep, die de afgelopen jaren al haar suikerproductie afstootte, waren al gesloten. De locatie van de Unie in Dinteloord beperkt zich tot raffinage van ingevoerde rietsuiker. De opening van de fabriek in Emmeloord is nodig nu de teelt van bieten zich steeds meer heeft geconcentreerd in de Flevopolders en de noordelijke delen van het land. Bovendien is het vanwege de teruggelopen productie in Nederland niet langer rendabel om drie fabrieken te handhaven. De locatie in Groningen zal deze campagne geen bieten meer verwerken. Onduidelijk is of de fabriek in Puttershoek open blijft of op termijn ook gaat sluiten. Dit hangt af van de overnamebesprekingen die Tereos is begonnen met de Belgische N.V. Tiense. Een woordvoerder van Tereos verwacht met de nieuwe fabriek in Emmeloord de concurrentie het hoofd te kunnen bieden en ziet de toekomst van de bietenteelt en de suikerproductie in Nederland verder zonnig in.

Hoe duur was de suiker in de EU? Te duur, volgens velen. Jarenlang betaalden de consumenten in de EU een prijs voor suiker die ongeveer 2 keer hoger was dan de wereldmarktprijs. Dat kon dankzij de marktordening voor suiker, die sinds de totstandkoming (1967) grotendeels ongewijzigd was gebleven. De productie werd beheerst met behulp van quota, die waren afgestemd op de interne vraag naar suiker. Suiker boven het quotum werd op de wereldmarkt afgezet (zogenaamde C-suiker). De prijs voor bietentelers én suikerproducenten was gegarandeerd via interventie, in combinatie met invoerheffingen en uitvoerrestituties. Ten slotte was ook de productie van alternatieve zoetstoffen aan banden gelegd.

Deze manier van ondersteunen week sterk af van de wijze waarop de meeste andere

landbouwproducten in die tijd in de EU werden ondersteund – via directe inkomensvoetlagen. Dat de marktordening toch zo werd gehandhaafd kwam mede omdat de marktordening niet al te zeer op de EU begroting drukte – bietentelers en de suikerindustrie betaalden via heffingen mee aan de uitgaven van het regime – en de kosten mede door de consument zijn gedragen.

Het was externe druk die in 2006 leidde tot herziening van de marktordening. Dankzij diverse preferentiële invoerregelingen, waarbij suiker vrij van heffingen op de EU-markt werd afgezet, was de invoer van suiker fors gegroeid. Daar de EU al zelfvoorzienend was, moest een equivalente hoeveelheid van alle invoer met exportsubsidies op de wereldmarkt worden afgezet. Deze uitlaatklep was echter begrensd.

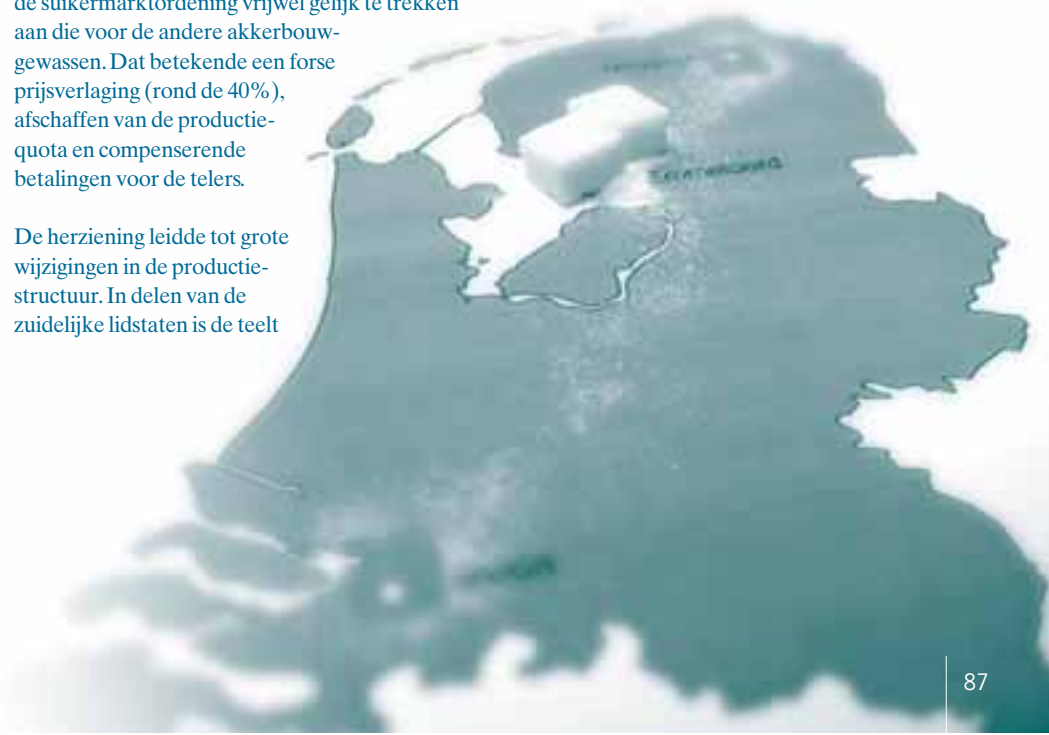
De afspraken uit 1993 in het kader van de WTO beperkten zowel de hoeveelheid suiker die met steun mocht worden uitgevoerd, als het budget dat hiervoor kon worden gebruikt. Daardoor ontstonden overschotten op de interne markt, die leidden tot verlagingen van de EU-productiequota. In 2004 werd voorspeld dat de preferentiële invoer in 2009 zo'n 1,5 tot 3,5 miljoen ton zou kunnen bedragen (zo'n 10 tot 25% van het EU-productiequotum). Uiteindelijk bleek het zelfs nog meer te zijn, tegen de 4,0 miljoen ton.

Ook de uitslag van het WTO-panel dat door Thailand, Brazilië en Australië in 2003 tegen de EU was aangespannen, was ongunstig voor de EU. De drie landen bestreden – met succes – onder meer de rechtmatigheid van export van C-suiker. Deze export was volgens de klagende partijen enkel mogelijk vanwege de ondersteuning van de productie binnen het quotum. De WTO stelde de klagers – ook in het door de EU aangespannen hoger beroep – in het gelijk. Uiteindelijk ging de marktordening in 2007 fors op de schop. Tijdens een marathonzitting van de Landbouwradaad werd besloten om de suikermarktordening vrijwel gelijk te trekken aan die voor de andere akkerbouwgewassen. Dat betekende een forse prijsverlaging (rond de 40%), afschaffen van de productiequota en compenserende betalingen voor de telers.

De herziening leidde tot grote wijzigingen in de productiestructuur. In delen van de zuidelijke lidstaten is de teelt

van bieten anno 2015 volledig verdwenen en zijn fabrieken gesloten. Dit effect was voorzien en is verzacht door - zwaar bevochten - sociaal-economische steun voor de getroffen regio's. De teelt van bieten heeft zich de laatste zeven jaar meer en meer geconcentreerd op grotere bedrijven in Frankrijk, delen van Duitsland en Oostenrijk, alsook Polen. In Nederland is de productie van bieten met ruim 30% gekrompen. De productie van suiker is sterk geconcentreerd, het aantal fabrieken is gedaald en enkele fabrieken hebben zich toegelegd op raffinage van rietsuiker.

En de consument? Die consumeert nog steeds suiker, maar ondanks de lagere prijzen minder dan tien jaar geleden. De herziening van de suikermarktordening had namelijk nóg een effect, het opheffen van de beperkingen aan de productie van andere zoetstoffen. Vooral isoglucose, een vloeibare zoetstof, heeft nu een veel groter marktaandeel: zo'n 14% tegen 2% voor de hervorming. Ook de campagnes tegen obesitas hebben hun effect gehad op de suikerconsumptie.

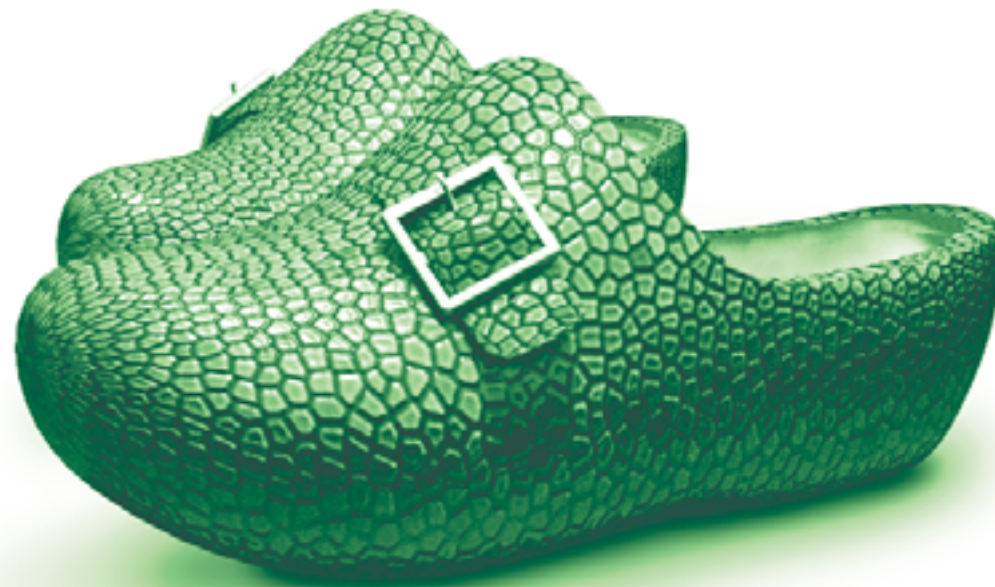
'Zaai uw zaad in de morgen en laat uw hand tegen de avond niet rusten, want gij weet niet, of het ene gelukken zal of het andere, dan wel of beide tezamen goed zullen zijn.'
(Bijbel, Prediker 11:4).

Bert Smit

Toekomst voor de Nederlandse akkerbouw

Het afgelopen najaar hebben veel akkerbouwers zich afgevraagd of hun bedrijf nog wel toekomst heeft. Aardappelprijzen van 1,5 à 2 eurocent per kg en uien die 'gratis' van het land gehaald mochten worden, zijn niet bepaald ingrediënten voor een optimistische hutspot. De Brusselse plannen rond het suikerbeleid smaken verre van zoet en de berekende bedrijfstoelagen ter vervanging van gewas- en dierpremies voor sommige boeren uitgesproken bitter. De afname van die toeslagen in de komende jaren schept het beeld dat de Nederlandse akkerbouwer steeds meer overgeleverd zal zijn aan de grillen van de wereldmarkt.

In de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog hebben langere tijden van grote armoede en kortere tijden van rijkdom de Nederlandse akkerbouw gekenmerkt. Overschotten en tekorten aan graan waren daarvoor hoofdverantwoordelijk. Een soortgelijk beeld zien we in het begin van de 21e eeuw met aardappelen en uien, maar dan in kortere cycli: één keer in de drie tot vijf jaar zijn de prijzen goed doordat in (een deel van) Europa de oogst klein is. Zij die in jaren van wateroverlast, droogte of andere ongunstige weersomstandigheden toch nog wat te verkopen hebben, varen daar wel bij. Of, zoals een akkerbouwer nabij de LEI-locatie in Lelystad wel eens zegt: 'Het is een ramp als er geen ramp optreedt'.

Concurrenten, vraagveranderingen en strengere eisen

De in Nederland verkochte tafelaardappelen komen in toenemende mate uit Frankrijk. Als de Nederlandse telers ze niet meer kunnen leveren met de gewenste kwaliteit, dan staan er wel buitenlandse collega's klaar om de (afnemende!) Nederlandse vraag naar tafelaardappelen in te vullen. De dalende vraag naar frites, chips en andere cholesterolrijke snacks leidt tot een krimpende markt voor industrieaardappelen. Voedselpatronen wijzigen, waardoor de traditionele gekookte of gebakken aardappel vervangen wordt door op zijn best verpakte en bewerkte kant-en-klaar aardappelproducten en anders wel door pasta, rijst en dergelijke. De teelt van suikerhoudende gewassen is bijna een criminele activiteit

geworden door de problemen met overgewicht en diabetes in onze moderne, weinig fysieke inspanning vragende maatschappij.

De eisen van de consument veranderen: vraaggestuurde ketens hebben de toekomst. Daarnaast worden de randvoorwaarden voor de teelt van gewassen voortdurend aangescherpt. Het mestbeleid zal onder invloed van de Europese Kaderrichtlijn Water nog strenger worden waardoor met name de akkerbouw op zandgronden het moeilijker krijgt. De landbouw moet verduurzamen en via 'cross compliance' komt er een prijskaartje aan tekortkomingen op dit vlak te hangen. Ook komt er steeds meer aandacht voor natuur, biodiversiteit en landschap. De afhankelijkheid van de Nederlandse consument van voedsel uit eigen land wordt 60 jaar na de Hongerwinter

nauwelijks nog beleefd. Daarentegen staan rust, ruimte, landschap, cultuurhistorie, koeien in de wei, schone lucht en water hoog op het verlanglijstje van recreanten. Dat biedt de landbouw kansen: voor een (kleine) groep agrariërs ligt de toekomst in beheer van kwetsbare gebieden, andere verbredingsactiviteiten en / of biologische landbouw. De meeste boeren zijn echter nog steeds in hart en nieren producent van voedsel en hernieuwbare grondstoffen.

Wijkers en blijvers

Het uitzicht op lange werkweken met een onzekere beloning trekt veel boerenzoons en –dochters niet aan. Een toenemend aantal akkerbouwers ouder dan 50 jaar heeft geen opvolger. De komende tien jaar komt er heel wat grond te koop. Dat is een kans voor de blijvers. Door bedrijfsvergroting heeft de landbouw de afgelopen 50 jaar de kostprijs van de producten weten te verlagen en het inkomen globaal op peil weten te houden. Dat is steeds gegaan ten koste van het aantal akkerbouwers. Bij de aanleg van de Noordoostpolder ging men

nog uit van een bewerkbaar areaal van 6 ha per arbeidskracht; 60 jaar later is het tienvoudige voor een akkerbouwbedrijf aan de lage kant. Het bedrijf van de opvolger moet twee keer zo groot zijn als dat van de voorganger om in reële termen hetzelfde inkomen te behalen. Het geïnvesteerde vermogen is echter meer dan twee keer zo groot, doordat niet alleen het benodigde areaal verdubbeld is, maar ook de grondprijs sterker is gestegen dan de inflatie. Bovendien zijn de eisen aan gebouwen en machines de afgelopen decennia toegenomen, mede door veranderende wensen van de boeren zelf wat betreft werkomgeving (trekkers met geconditioneerde cabines en dergelijke). Ook deze investeringen moeten terugverdiend worden bij afnemende marges. Door toenemende druk op opbrengstprijzen door liberalisatie op globaal marktniveau en prijzenoorlogen op Europees retailniveau, neemt de onzekerheid over terugverdien-capaciteit toe bij boer en bank. Niet iedere akkerbouwer die in bedrijfsomvang zou moeten groeien zal de benodigde financiering rond kunnen krijgen. Niet iedere opvolger die wel boer wil worden zal voldoende kunnen lenen om zijn of haar broers en zussen uit te kopen.

Voor veel bedrijfsbeëindigers in de akkerbouw was in het verleden de verkoop van hun bedrijf aan melkveehouders een uitkomst. Deze optie neemt echter in belang af, omdat ook de rendementen in de melkveehouderij dalen en de beroemde ‘zak geld’ die melkveebedrijven

bij uitkoop voor stedelijke of natuurbestemmingen ontvangen minder groot is dan voorheen. Er ontstaan inmiddels nieuwe financieringsvormen om het probleem van de financierbaarheid bij de groeiers en opvolgers op te lossen. Maar dan nog blijven de vragen: ‘Wat levert die schaalvergroting uiteindelijk op?’ en ‘Waar is het eind?’ Als we de akkerbouwer een rol willen geven in natuur- en landschapsbeheer, dan moet hij voldoende tijd hebben om die taak uit te voeren. Een bedrijf met 80 ha pootaardappelen klinkt aantrekkelijk, maar moet wel rondgezet worden qua poot-, selectie-, rooi- en afzetactiviteiten. Er zijn grenzen aan de draagkracht van mensen qua management en procesbesturing.

Ruimte voor topondernemers

Voor de Nederlandse akkerbouw zien de ontwikkelingen er al met al bedreigend uit. Schaalvergroting zal niet altijd een goed begaanbare weg zijn of slechts een onderdeel vormen van een pakket aan oplossingen waarmee de akkerbouwsector kan overleven. Hierbij is ondernemerschap cruciaal naast vakmanschap en managementcapaciteiten. Ondernemerschap betekent niet alleen de kansen en bedreigingen kennen maar ook de kracht en de zwaktes van het eigen bedrijf en van de eigen persoonlijkheid.

Ook in het verleden zijn er sombere beschouwingen over de toekomst van de akkerbouw in Nederland gehouden. Is de akkerbouw uit ons land verdwenen?

Nee, integendeel. Evenwel zijn het juist de ‘echte’ ondernemers die niet lamgelegd worden door trendanalyses, maar trendbreuken op hun eigen bedrijf en indirect wellicht ook in de sector teweeg brengen door nieuwe, soms zeer verrassende wegen in te slaan. Daarbij is het belangrijk dat deze vernieuwers voldoende ruimte krijgen om hun ideeën tot uitvoering te brengen. Als ze die ruimte niet krijgen, vliegen ze uit naar andere landen. De drempel voor emigratie is voor sommigen niet hoog. De sector zal dus onder voorwaarden overleven en in toenemende mate bestaan uit een relatief klein aantal topondernemers.

De meerval moet langer 'afzwemmen'

Birgit de Vos

Hoewel viskweek al eeuwenlang door vooral kleine boeren in Aziatische landen wordt uitgeoefend, is grootschalige commerciële viskweek pas zo'n dertig jaar oud. Stagnerende visvangsten en een toenemende vraag naar vis, tezamen met technologische doorbraken, hebben ertoe geleid dat de mondiale productie van gekweekte vis sterk is gegroeid. Ook in Nederland is deze sector behoorlijk van de grond gekomen. Aan de basis hiervan ligt de recirculatietechnologie, waarbij het kweekwater door zuivering meerdere malen hergebruikt kan worden en de meststoffen grotendeels op het bedrijf zelf worden afgebroken. De kweeksector in Nederland is begonnen met de Afrikaanse meerval die in Wageningen geïntroduceerd werd voor onderzoek en onderwijs. In het midden van de jaren tachtig is deze door enkele

afgestudeerden in commerciële productie gebracht. Er zijn nu naar schatting 36 meervalkwekers, 51 palingkwekers en 9 bedrijven die voor Nederland nieuwe vissoorten kweken, zoals tilapia, tarbot, tong, forel of zeebaars.

Voorlopers

Het merendeel van de ondernemers in de viskweek is afkomstig uit andere agrosectoren, vooral tuinbouw en veehouderij. Deze omschakeling zegt iets over deze ondernemers: het zijn 'voorlopers' die risico's durven te nemen door voor een hele nieuwe bedrijfstak en productiemethode te kiezen. Binnen deze groep wordt echter door overheid, bedrijfsleven en onderzoek opnieuw onderscheid gemaakt tussen 'voorlopers' en 'achterblijvers'. De ondernemers die zich richten op het kweken van de nieuwe

(zee) vissoorten worden vaak beschouwd als innovatieve ondernemers. Vanuit hun Wageningse universitaire achtergrond introduceren deze ondernemers via onderzoek technologische innovaties die van belang zijn voor een hele sector (OVO drieluik). Ook gaat de aandacht vrijwel uitsluitend naar de grootschalige kwekers uit, alsof de kleinere kwekers geen toekomst zouden hebben.

Innovaties

Er zijn echter in de viskweeksector ook kleinschalige ondernemers bezig met innovaties die van belang kunnen zijn

voor de gehele sector, al blijft deze kennis vaak tussen vier muren (local knowledge). Hierbij gaat innovatie niet alleen om technologische innovatie, maar ook om procesinnovaties op het gebied van samenwerking, contact met de consument, kwaliteitsverbetering, communicatie en dergelijke. Voor een onderzoek naar ondernemerschap en de transitie naar een duurzame visproductie, heb ik met twee kleinschalige ondernemers in de viskweek gesproken.

Een kleinschalige meervalkweker uit Gelderland is in 1990 overgestapt van het houden van varkens naar het kweken van

Give a man a fish, and you feed him for a day.
Teach a man to fish, and you feed him for life.
Anoniem

Teach a man to farm fish, and you feed future generations.
LEI, sectie Visserij

paling. Toen dit slecht liep, heeft hij opnieuw geïnvesteerd door ook meerval te gaan kweken. Omdat de markt momenteel tegenzit heeft hij geen geld om opnieuw te investeren. Hij heeft echter wel een aantal andere manieren gevonden om vernieuwend bezig te zijn. Zo organiseert hij excursies op zijn bedrijf. Samen met andere boerderijen (kaas, wijn, ijs, paprika) verzorgt hij fietstochten met aansluitend een excursie op twee van de boerderijen die meedoen. Hij verkoopt ook producten aan huis. Dit alles is voor hem een goede manier om in contact te komen met consumenten en hun wensen te leren kennen.

Een kleinschalige meervalkwekerij uit Friesland is op een andere manier bezig met vernieuwingen. Man en vrouw werken hierin samen. Zo slacht en verwerkt men de meerval zelf, volgens de vrouw omdat de kwaliteit van de meerval die van de verwerker komt te wensen overlaat. De oorzaak hiervan is dat de meerval vaak niet voldoende dagen krijgt om 'af' te zwemmen. Op het eigen bedrijf zwemt de meerval een paar dagen voor

de slacht in een schone bak (zonder eten) om zo de 'moddersmaak' te laten verdwijnen. De restaurants en viswinkels in de buurt zijn aangeschreven en gebeld om de meerval met betere kwaliteit te verkopen. De consument is positief en erkent de goede kwaliteit van de meervalfilet.

Een ander punt waaruit de innovatiecapaciteit van deze kweker blijkt, is dat de man het hele recirculatiesysteem zelf heeft gebouwd. Zijn eigen achtergrond (bouw) heeft hij gecombineerd met kennis die hij heeft verkregen van andere viskwekers, op het internet en door wat hij geleerd heeft bij cursussen aquacultuur. De verschillende onderdelen van het systeem komen overal vandaan. Zo heeft hij een bak gebruikt die afkomstig is uit een fabriek waar foto's worden ontwikkeld. Bovendien heeft hij een apart recirculatiesysteem gebouwd voor pootvis, jonge vis die men opkweekt alvorens deze uit te zetten, omdat deze eerst een antibioticakuur van een paar dagen krijgt om aan te sterken. De meeste andere kwekers hebben hier geen gescheiden systeem voor.

Innovaties worden in de literatuur omschreven als 'nieuwe methoden, gewoontes/gebruiken of middelen om nieuwe taken uit te voeren'. Innovatie is een complex proces, waarin sociale netwerken een belangrijke rol spelen en dat vaak werkt volgens een 'trial and error' principe. Vanwege dit principe kenmerken innovaties zich door een behoorlijke mate van onzekerheid. Hierbij zijn kleinschalige ondernemers vooral afhankelijk van externe kennisinfrastructuren.

Verkeerde hokjes

In veel rapporten over ondernemerschap en innovatie wordt gesproken over 'voorlopers' en 'achterblijvers'. Dit impliceert dat innovaties bedacht worden door een bepaalde groep die 'verder' is en dat de rest in een soort lineair proces volgt. De ondernemers in bijgaande voorbeelden worden vaak getypeerd als 'achterblijvers', omdat ze kleinschalig zijn en geen nieuwe soorten kweken. Er gaat echter een hoop kennis verloren, als we blijven denken in deze termen en mensen in verkeerde hokjes

indelen. Vanuit de groep 'achterblijvers' vindt er namelijk ook vernieuwing plaats. Ze zijn misschien minder goed in staat om hun kennis uit te dragen (hebben minder macht) en zien zichzelf ook niet als vernieuwend, maar het staat als een paal boven water dat ze op een vernieuwende en creatieve manier met de omstandigheden omgaan.

Brede blik

Ik pleit er voor om bij onderzoeken naar innovatie en duurzaamheid aandacht te schenken aan de groep ondernemers die niet direct als 'voorloper' wordt gezien. Dit zou kunnen door versterking van het ondernemerschap via sociale netwerken (studiegroepen), versterking van de (kennis)infrastructuur en een grotere rol bij beleidsvorming. Het wordt algemeen gewenst dat de viskweeksector groeit. Veel kleinschalige ondernemers beschikken over de kennis en doorzettingsvermogen die daarvoor nodig is. Het is dan ook zonde als deze ondernemers door een eenzijdige blik van overheid, bedrijfsleven en onderzoek met het kweken van vis zouden ophouden.

Gielen, P.M., A. Hoeve and L.F.M. Nieuwenhuis (2003) Learning Entrepreneurs: learning and innovation in small companies. In: European Educational Research Journal, Volume 2, Number 1.

Ministerie van LNV (2004) Viskweek in Nederland. Een aanzet voor een nationale agenda ten behoeve van verdere duurzame ontwikkeling van de viskweek.

Sunding, D. and D. Zilberman (2001) The agricultural innovation process: research and technology adoption in a changing agricultural sector. In: M. van Galen en F. Bunte. Innovatie en prestatie. Resultaten van de LEI-innovatiemonitor. Rapport 2.03.21. LEI, Den Haag 2003.

"In het verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal."

Willem Bilderdijk

De trend en de toekomst

Voorspellen is helemaal niet moeilijk, zolang je je beperkt tot het doortrekken van trends. Meestal levert dat niet eens zo'n slechte voorspelling op, omdat veel trends gewoon doorgaan. Daar zijn het trends voor. Afwijkingen of ombuigingen van trends zijn veel lastiger te voorspellen. In deze bijdrage schetsen wij een aantal trends in de agrarische sector in de afgelopen decennia en trekken ze door naar 2023 en 2043. Daarbij houden we recht toe, rechtaan dezelfde procentuele ontwikkeling aan als in 1983-2003. Het beginjaar 1983 is genomen, omdat de agrarische sector kort daarna te maken kreeg met ingrijpende wijzigingen in de randvoorwaarden. In 1984 kwam de melkquotering en vrij kort daarop begon de milieuwetgeving serieuze vormen aan te nemen.

Cees van
Bruchem &
Huib Silvis

Trendontwikkeling Nederlandse landbouw 1983-2003 naar 2023-2043

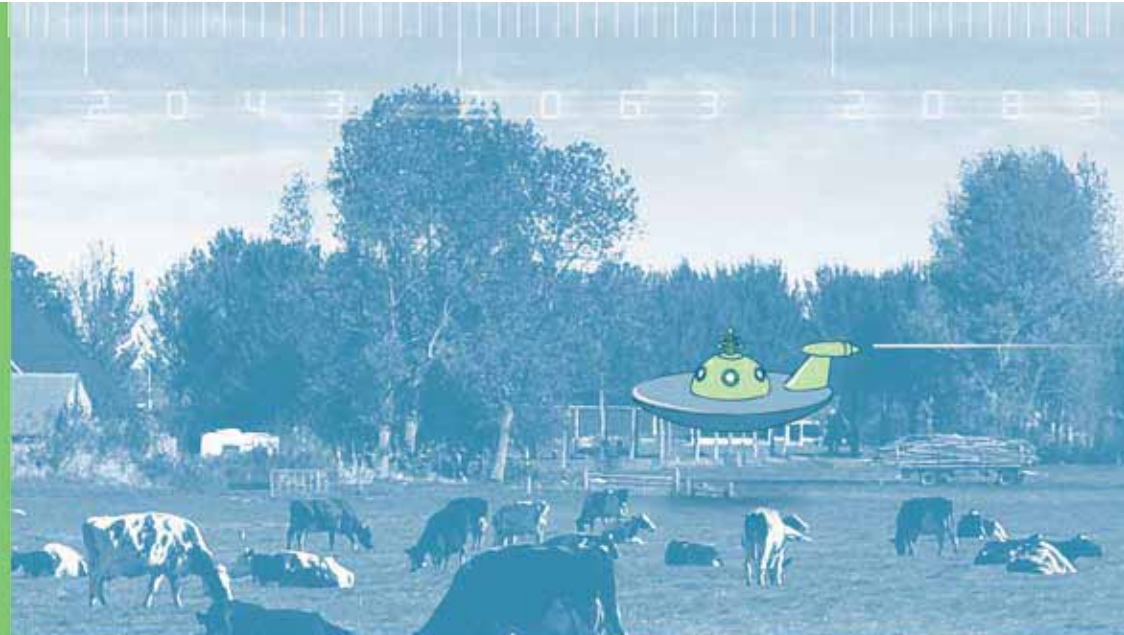
	1983	2003	2023	2043
Oppervlakte landbouwgrond (mln. ha)	2,02	1,93	1,84	1,76
Productie-omvang (index 1983 = 100)	100	125	156	195
Arbeidskrachten (1000 arbeidsjaareenheden)	226	172	131	100

Aantal bedrijven (x 1000)

Grondgeb. bedrijven (akkerbouw, rundvee, schapen)	95	62	40	26
Varkens- en pluimveebedrijven etc.	16	7	3	1
Glastuinbouw/champignonbedrijven	13	7	4	2
Overige tuinbouwbedrijven	15	9	5	3
Totaal aantal bedrijven	139	85	52	32

Per bedrijf

Oppervlakte (ha, algemeen gemiddelde)	14,5	22,7	35,4	55,0
Arbeidsjaareenheden	1,63	2,02	2,52	3,13
Productie per bedrijf (1983 = 100)	100	205	420	850
Koeien per melkveebedrijf	41	60	88	129
Varkens per varkensbedrijf	280	1.077	4.140	15.900
Ha glas per glastuinbouwbedrijf	0,58	1,11	2,13	4,07

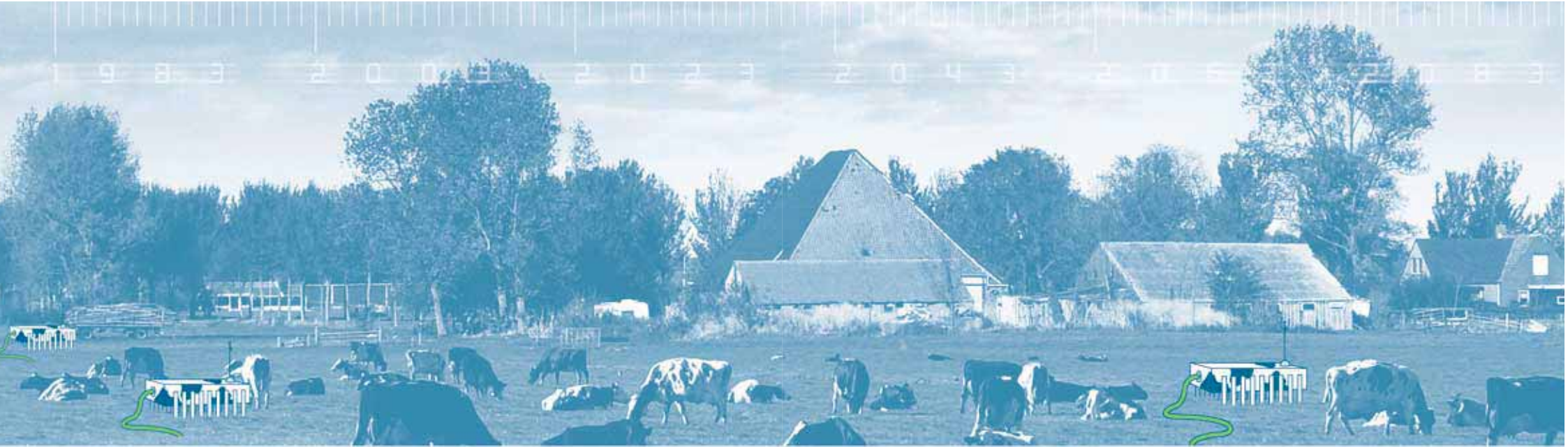
In de afgelopen 20 jaar verminderde het aantal bedrijven met bijna 40% en het landbouwareaal met 4,5%, terwijl de productie met circa 25% toenam. Dat is veel trager dan voordien: er zijn perioden geweest waarin de productie iedere vijf jaar met een kwart toenam (Van Bruchem, 2002). Het aantal arbeidskrachten verminderde met bijna 25%, dus duidelijk trager dan het aantal bedrijven. Het resultaat was een stijging van de arbeidsbezetting per bedrijf, voornamelijk door de groei en de schaalvergroting in de glastuinbouw. Opmerkelijk is de schaalvergroting in de varkenshouderij, waar het gemiddelde aantal dieren per bedrijf bijna vier keer zo groot werd. Enkele drijvende krachten achter deze ontwikkelingen zijn:

- de ontwikkeling van de vraag;
- de stijging van de arbeidskosten die dringt tot bedrijfsvergroting;
- technische ontwikkelingen, die enerzijds leiden tot productiegroei (en dus tot druk op de prijzen) en anderzijds schaalvergroting mogelijk maken;
- het milieubeleid, waardoor sectoren als de varkens- en pluimveehouderij, extra onder druk kwamen.

De trend doorgetrokken

Volgens de trend zou het landbouwareaal tot 2043 zo'n 150.000 ha verminderen. De productie-omvang zal, alle verhalen over het verdwijnen van de landbouw uit Nederland ten spijt, verder toenemen, maar trager dan in het verleden. Als de trend zich voortzet zou de productie in 2043 ruim anderhalf maal zo groot zijn als nu. De sterkste groei zal zich voor blijven doen in de (glas)tuinbouw, terwijl varkens- en pluimveehouderij waarschijnlijk verder zullen inkrimpen. Het aantal bedrijven zal aanzienlijk afnemen; volgens de trend met zo'n 60% in 40 jaar.

De schaalvergroting zal doorgaan, wat zich vertaalt in meer productie, meer arbeidskrachten en meer dieren per bedrijf. Vooral een extrapolatie van het aantal varkens per bedrijf levert spectaculaire resultaten op: gemiddeld zo'n 16.000. Toch is dit niet wezenlijk anders dan wanneer rond 1960 voor het jaar 2000 een gemiddeld aantal van 1000 varkens per bedrijf zou zijn voorspeld. In de VS zijn bedrijven met meer dan 10.000 varkens geen uitzondering.

Sneller of trager

Zijn er signalen zichtbaar die doen vermoeden dat bepaalde ontwikkelingen sneller of juist langzamer zullen verlopen dan hierboven geschetst? Omdat de totale landbouwproductie in de jaren negentig maar half zo snel is gestegen als in de jaren tachtig, is een rechttoe, rechtaan doortrekken van de gemiddelde groei over deze twee decennia wellicht wat optimistisch. Vanwege het aangescherpte milieubeleid zou de intensieve veehouderij de komende jaren meer kunnen krimpen dan in de trend ligt besloten. Verder wijzen wij op de hervorming van het EU-beleid, waarbij de prijsondersteuning in akkerbouw en rundveehouderij wordt verminderd. Dit wordt deels gecompenseerd met toeslagen die voor een deel los komen te staan van de productie. Verwacht mag worden dat de toeslagen op termijn althans gedeeltelijk worden afgebouwd. Dit zal leiden tot een tragere productiegroei en een snellere sanering en schaalvergroting. Wanneer het aantal bedrijven in de grondgebonden sectoren tweemaal zo snel zou verminderen als de trend aangeeft, zouden er al in 2023 nog maar zo'n 30.000 bedrijven over zijn. Het zou ons, gelet op te verwachten ontwikkelingen in het zuivelbeleid

(afschaffen melkquotering, verdwijnen grootste deel toeslagen), niet verbazen als het gemiddelde aantal koeien per bedrijf dan al in de buurt ligt van het aantal dat de trend aangeeft voor 2043. In gebieden met een zwakkere structuur of met ongunstige omstandigheden zou de grondgebonden landbouw, zonder gerichte maatregelen, voor een groot deel kunnen verdwijnen (zie bijvoorbeeld EC, 2003). Of dit betekent dat het landbouwareaal sterker zal afnemen dan de trend doet vermoeden, hangt af van de vraag hoe deze grond, waar vaak nog wel wat vee zal rondlopen, geregistreerd wordt. De versoepeling van het ruimtelijke ordeningsbeleid, zoals aangekondigd in de Nota Ruimte, heeft in principe een versnelling van de areaalvermindering tot gevolg, maar de beperking van de onttrekking ten behoeve van natuur werkt de andere kant op.

Een interessante vraag is of elders in de wereld een sterke toename van de vraag zal optreden zodat de wereldmarktprijzen voor bijvoorbeeld zuivel of graan zodanig gaan stijgen dat de verlaging van de institutionele prijzen voor een deel wordt gecompenseerd. Dat tekent zich niet af: de FAO verwacht wel meer vraag uit ontwikkelingslanden,

maar geen forse stijging van de wereldmarktprijzen (FAO, 2002). Wanneer de koopkrachtontwikkeling in West-Europa onder druk zou komen, zou dat de vraag naar sierteeltproducten nadelig beïnvloeden en zou ook de totale productie minder stijgen. De sierteelt is immers de belangrijkste drager van de productiegroei. Een andere belangrijke vraag is of fossiele energie de komende decennia structureel duurder wordt. Samen met een aangescherpt broeikasgasbeleid zou dat de productiegroei van de glastuinbouw vertragen en de schaalvergroting in deze sector versnellen. Tenslotte kan nog gewezen worden op een toenemende buitenlandse concurrentie, voor vrijwel alle sectoren.

Conclusie

Bovengenoemde signalen wijzen per saldo op een snellere sanering c.q. schaalvergroting en een tragere productiegroei dan een simpele trendextrapolatie aangeeft. En dat terwijl die simpele

extrapolatie waarschijnlijk al wenkbrauwfronsende uitkomsten oplevert. Toch zijn ze niet onwaarschijnlijk. De meeste 'voorspellingen' over de ontwikkeling van de landbouw bleken achteraf te conservatief. Er tekent zich een structuur af met aan de ene kant grote voedselproducerende bedrijven en aan de andere kant 'plattelandsondernemingen' die allerlei diensten verrichten, zoals recreatie en zorg voor natuur en landschap. Op deze bedrijven is de voedselproductie van ondergeschikte betekenis, zodat ze niet meer tot de landbouw gerekend mogen worden. Het is de vraag of deze ontwikkelingen aansluiten bij de maatschappelijke wensen ten aanzien van landbouw, landschap, natuur en platteland. Het ziet er in ieder geval naar uit dat de komende 40 jaar zeker 50.000 agrarische bedrijfsgebouwen 'vrij' zullen komen. Men mag er niet vanuit gaan dat daarin altijd 'spontaan' activiteiten zullen worden ontplooid die positief bijdragen aan de 'traditionele waarden van het platteland'.

Noten

Bruchem, C. van (2002), *Stuwende Schaarste*. In: C.P.C.M. van der Hamsvoort (red.), *Trendverkenningen Nederlandse landbouw. Planbureaustudies nr. 4.*, Wageningen | EC (Expertisecentrum van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit) (2003), *Vrijhandel, milieu, natuur en landschap (rapport 2003/226)* | FAO (2002), *World Agriculture, towards 2015/2030*. Rome

Enkele citaten

Anoniem

"In het verleden behaalde resultaten bieden geen garantie voor de toekomst."

Anoniem

"Give a man a fish, and you feed him for a day. Teach a man to fish, and you feed him for life."

Bilderdijk, Willem

"In het verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal."

Bohr, Niels

"Prediction is very difficult, especially about the future."

Bredero, G.A.

"'t Kan verkeren."

Buddingh', Cees

"De mens heeft zijn fantasie om hem voor te bereiden op de werkelijkheid."

Byron, Lord

"De beste profeet voor de toekomst is het verleden."

Churchill, Sir Winston

"Een pessimist ziet het probleem in iedere kans; een optimist ziet de kans in ieder probleem."

Cicero, Marcus Tullius

"Laten we niet blijven steken in wat is geweest, maar laten we ons voorbereiden op wat komen gaat."

Coolidge, Calvin

"Business will be better or worse."

Einstein, Albert

"You cannot solve the problem with the same kind of thinking that has created the problem."

Elsschot, Willem

"want tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren"

Ford, Henry

"If business counts only on its profits, it is a very poor business."

Lincoln, Abraham

"Het beste aan de toekomst is dat ze altijd maar met een dag tegelijk komt."

Lucebert

"Alles van waarde is weerloos."

Mulisch, Harry

"Een toekomstroman spreekt niet over de toekomst van zijn heden, want dat kan niet, maar hij bespreekt het heden als toekomst."

Nietsche, Friedrich

"De toekomst heeft net zoveel invloed op het heden als het verleden."

Perry, Nancy

"Changing your plan is a big risk, but not changing it could be a bigger one."

Pools gezegde

"Life is brutal and full of zasadzkas" (het leven is wreed en vol met valkuilen).

Prediker (Bijbelboek)

"Zaaï uw zaad in de morgen en laat uw hand tegen de avond niet rusten, want gij weet niet, of het ene gelukken zal of het andere, dan wel of beide tezamen goed zullen zijn."

Raspail, Francois

"De tijd gaat voorbij zeggen we; maar we vergissen ons: de tijd blijft en wij zijn het die voorbij gaan."

Rivarol, Antone

"De mens brengt zijn leven door met praten over het verleden, zich beklagen over het heden en beven voor de toekomst."

Rohe, Ludwig Mies van der

"Less is more."

Saint-Exupéry, Antoine de

"Wat betreft de toekomst, uw taak is niet om te voorspellen, maar om het mogelijk te maken."

Schumpeter, Joseph Alois

"Innovation by the entrepreneur leads to gales of 'creative destruction' as innovations cause old inventories, ideas, technologies, skills, and equipment to become obsolete."

Swift, Graham

"Waar we de toekomst mee opscheppen is heel vaak het beeld van een verloren, denkbeeldig verleden."

Weick, Karl

"Careers usually turn out to be a set of actions that are career-interpreted after the fact rather than career-planned before the fact."

Williams, Tennessee

"The future is called 'perhaps', which is the only possible thing to call the future. And the important thing is not to allow that to scare you."

Naam	Titel en initialen	Voornaam	Afdeling	Email	pagina
Achterbosch	Drs. T.J.	Thom	MV	thom.achterbosch@wur.nl	12
Backus	Dr.ir. G.B.C.	Gé	Dier	ge.backus@wur.nl	48
Berentsen	Dr.ir. P.B.M.	Paul	WU	paul.berentsen@wur.nl	68
Beekman	Dr.ir. V.	Volkert	MV	volkert.beekman@wur.nl	24
Berg, van den	Drs. J.	Jolanda	MV	jolanda.vandenberg@wur.nl	56
Berkhout	Ir. P.	Petra	MV	petra.berkhout@wur.nl	74, 86
Berkum, van	Dr. S.	Siemen	MV	siemen.vanberkum@wur.nl	16
Bommel, van	Drs. K.H.M.	Karel	Dier	karel.vanbommel@wur.nl	60
Bont, de	Ir. C.J.A.M.	Kees	Dier	cees.debont@wur.nl	8
Boone	Drs. J.A.	Koen	Dier	koen.boone@wur.nl	50
Brouwer	Dr. F.M.	Floor	MV	floor.brouwer@wur.nl	66
Bruchem, van	Ir. C.	Cees	MV	cees.vanbruchem@wur.nl	42, 96
Bunte	Dr. F.H.J.	Frank	Plant	frank.bunte@wur.nl	34
Dagevos	Dr. J.C.	Hans	MV	hans.dagevos@wur.nl	38
Deneux	(MSc) S.D.C.	Sebastien	Plant	sebastien.deneux@wur.nl	44
Eaton	Drs. D.J.F.	Derek	MV	derek.eaton@wur.nl	18
Gaaff	Dr. A.	Aris	MV	aris.gaaff@wur.nl	60
Groeneveld	Dr.ir. R.A.	Rolf	MV	rolf.groeneveld@wur.nl	68
Groot, de	Drs. N.S.P.	Nico	Plant	nico.degroot@wur.nl	84
Hellegers	Dr.ir. P.J.G.J.	Petra	MV	petra.hellegers@wur.nl	78
Hietbrink	Ir. O.	Olaf	Plant	olaf.hietbrink@wur.nl	84
Hoop, de	Ir. D.W.	Wim	Dier	wim.dehoop@wur.nl	54
Hubeek	Drs. F.B.	Francisca	Dier	francisca.hubeek@wur.nl	56
Jager, de	Ir. A.	Andre	MV	andre.dejager@wur.nl	76
Koeijer, de	Dr.ir. T.J.	Tanja	MV	tanja.dekoeijer@wur.nl	68
Koelemeier	Dr.ir. K.	Kitty	Plant	adfontes@wxs.nl	44
Kramer	Dr. K.J.	Klaas Jan	Plant	klaasjan.kramer@wur.nl	50
Kuiper	Ir. M.K.	Marijke	MV	marijke.kuiper@wur.nl	26

Naam	Titel en initialen	Voornaam	Afdeling	Email	pagina
Leneman	Ir. H.	Hans	MV	hans.leneman@wur.nl	64
Meeusen	Ir. M.J.G.	Marieke	Dier	marieke.meeusen@wur.nl	30
Meijerink	Ir. G.W.	Gerdien	MV	gerdien.meijerink@wur.nl	76
Meijl, van	Dr. J.C.M.	Hans	MV	hans.vanmeijl@wur.nl	20
Overbeek	Ir. M.M.M.	Greet	MV	greet.overbeek@wur.nl	60
Poppe	Drs. K.J.	Krijn	Dier	krijn.poppe@wur.nl	80
Reinhard	Dr.ir. A.J.	Stijn	MV	stijn.reinhard@wur.nl	70
Rheenen, van	Dr.ir. T.	Teunis	MV	teunis.vanrheenen@wur.nl	60, 66
Schans, van der	Dr. J.W.	Jan-Willem	Dier	jan-willem.vanderschans@wur.nl	56
Schrijver	Ing. R.A.M.	Raymond	MV	raymond.schrijver@wur.nl	68
Selnes	Drs. T.A.	Trond	MV	trond.selnes@wur.nl	6
Silvis	Dr.ir. H.J.	Huib	MV	huib.silvis@wur.nl	96
Smit	Dr.ir. A.B.	Bert	Plant	bertb.smit@wur.nl	88
Smits	Dr. M.J.W.	Marie-José	MV	marie-jose.smits@wur.nl	64
Splinter	G.M.	Gerben	Plant	gerben.splinter@wur.nl	50
Terluin	Dr. I.J.	Ida	MV	ida.terluin@wur.nl	74
Tongeren, van	Dr. F.W.	Frank	MV	frank.vantongeren@wur.nl	26
Velden, van der	Ing. N.J.A.	Nico	Plant	nico.vandervelden@wur.nl	36
Verstegen	Dr.ir. J.A.A.M.	Jos	Plant	jos.verstegen@wur.nl	56
Vogelzang	Ir. T.A.	Theo	Dier	theo.vogelzang@wur.nl	72
Vos, de	Drs. B.I.	Birgit	Dier	birgit.devos@wur.nl	92
Wijnands	Ir. J.H.M.	Jo	MV	jo.wijnands@wur.nl	30
Zachariasse	Prof.dr.ir. L.C.	Vinus	Directie	vinus.zachariasse@wur.nl	4
Zimmermann	Ing. K.L.	Karin	Plant	karin.zimmermann@wur.nl	44

WU: Wageningen Universiteit

MV: Maatschappijvraagstukken

Kijk op de toekomst van landbouw, voedsel en groen

H.J. Silvis (red.)

Den Haag, LEI, Wageningen UR, 2004

ISBN: 90-5242-956-1

LEI-rapport: PR 04-06

104 p., fig.

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

Email: informatie.lei@wur.nl

www.lei.wur.nl

© LEI, 2004

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Vormgeving en productie: The KEY Agency, Amsterdam

Druk: 't Venhuis, Venhuizen

